

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

ЧЕРНОВСЬКИЙ ОЛЕКСІЙ КОСТЯНТИНОВИЧ

УДК 159:343.132+343.95

**СУДОВА ПСИХОЛОГІЯ:
ПАРАДИГМА СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ**

19.00.06 – юридична психологія

**Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора
юридичних наук**

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано в Національній академії внутрішніх справ,
Міністерство внутрішніх справ України

Науковий консультант доктор юридичних наук, професор
Марчак Віталій Ярославович,
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
професор кафедри кримінального права і криміналістики

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор,
дійсний член АПрН України

Нор Василь Тимофійович,
Львівський національний університет імені Івана Франка,
завідувач кафедри кримінального процесу
та криміналістики юридичного факультету

доктор юридичних наук, професор
Шумило Микола Єгорович,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
професор кафедри правосуддя

доктор юридичних наук, професор
Цільмак Олена Миколаївна,
Одеський державний університет внутрішніх справ,
професор кафедри криміналістики, судової медицини і психіатрії

Захист відбудеться «15» квітня 2016 р. о 14:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.007.01 у Національній академії внутрішніх справ за адресою: ДП-680, м. Київ-35, пл. Солом'янська, 1

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національної академії внутрішніх справ за адресою: ДП-680, м. Київ-35, пл. Солом'янська, 1

Автореферат розісланий «11» березня 2016 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. І. Кудерміна

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Україна, відповідно до чинної Конституції, є правовою державою, у якій судові органи представлені самостійною, незалежною гілкою влади, що ґрунтується на комплексному застосуванні певних принципів та інститутів, повнота втілення і характер яких обумовлюють той чи інший її вигляд. Упродовж усього періоду становлення України як незалежної, демократичної держави, у якій права та інтереси людини і громадянина проголошено найвищою соціальною цінністю, одним із найбільш актуальних залишається питання забезпечення кожному права на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

У 2015 р. в Україні функціонувало 586 апеляційних та місцевих судів, у яких працювало близько 9 тис. суддів. Їх середньомісячне навантаження становило: за кримінальними матеріалами і справами – 16,23 (зменшення на 3,6 % порівняно з аналогічним періодом 2014 р.); за адміністративними матеріалами і справами – 1,42 (зменшення на 42,7 %); за цивільними матеріалами і справами – 24,73 (зменшення на 10,8 %). Незважаючи на таку динаміку, навантаження суддів залишається значним, а вимоги до їх професійних й особистісних якостей – надзвичайно високими.

Згідно з результатами соціологічних опитувань, понад 70 % громадян не мають довіри до судової влади. Її поверненню повинна сприяти судова реформа, серед основних завдань якої спрощення судової системи та оновлення судового корпусу за допомогою процедури публічних конкурсів суддів.

Суспільні зміни та реформи, що відбуваються в системі органів державної влади, вносять суттєві зміни у правове життя, сприяють демократизації всіх процесів та відносин між органами державної влади і людиною. Причиною таких змін є прагнення України інтегруватися до кола європейських країн, запорукою – упровадження в правове поле Української держави юридичної культури, а також норм і загальновизнаних принципів міжнародного права.

Традиційна правосвідомість, що ґрунтується на зовнішніх елементах контролю, тобто можливості покарання як засобі забезпечення правопорядку, уже довела свою неспроможність: збільшення тяжкості покарань не призводить до зменшення рівня злочинності. Отже, реформа судової системи повинна сприяти побудові суспільства, у якому законослухняні громадяни будуть добровільно підкорюватися законові, а самі закони – відповідати найвищим стандартам якості.

Основною причиною несприйняття особою закону і вчинення нею правопорушень є конфлікт її бажань, потреб та мотивів із законом. Право та психологія – це науки, що досліджують поведінку людини та здійснюють спроби щодо її регулювання. Людина в системі правових відносин є центром пізнання юридичної психології.

Судова психологія як поєднання психології працівників суду, в першу чергу – судді, та психології судової, зокрема, суддівської діяльності є самостійним напрямом юридичної психології. Тому питання теорії та методології судової психології є концептуальними: від їх вирішення залежать напрями та перспективи подальших досліджень, прикладна цінність наукових розробок, організація професійно-психологічної підготовки спеціалістів.

Сучасна парадигма судової діяльності і психології судді, особливості сприйняття та оцінки ним інформації під час взаємодії з суб'єктами та об'єктами кримінального провадження становлять значний інтерес для науковців і практиків. Суддя як кінцевий споживач інформаційного продукту сторін обвинувачення й захисту має бути озброєний сучасними психологічними знаннями.

У науковій літературі неодноразово наголошувалося на необхідності використання психологічних знань у протидії правопорушенням і злочинам та психологічного забезпечення професійної діяльності працівників правоохоронних органів. Зокрема, цю думку відображено в низці робіт з юридичної психології (Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. О. Коновалова, М. В. Костицький, В. В. Кощинець, О. І. Кудерміна, А. І. Луцький, В. Я. Марчак, В. С. Медведєв, В. Т. Нор, С. А. Тарарухін, А. В. Федіна, О. М. Цільмак, В. Ю. Шепітько, С. І. Яковенко та ін.).

Проблема теоретичних і методологічних засад судової психології не нова в науковій літературі. У новітній історії вона представлена на початку 70-х років ХХ ст. монографіями О. Р. Ратінова і А. В. Дулова. Їй також присвячено праці Я. О. Береського, В. Ф. Бохана, В. Г. Гончаренка, Г. Г. Доспулова, О. Б. Загурського, Д. П. Котова, В. В. Молчанова, В. А. Пантелєєва, О. М. Столяренка, Л. Б. Філонова, М. Є. Шумила, В. І. Ярошенка та ін.

Водночас, стрімка динаміка суспільного життя в Україні загалом та системи судочинства, зокрема, вимагає не лише узагальнення наявних напрацювань, а й визначення нових концептуальних підходів до розбудови судової системи. Судова психологія в її сучасній парадигмі вважається одним із таких напрямів, що свідчить про актуальність обраної для дисертації теми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано відповідно до тематики, передбаченої цільовим науковим напрямом «Проблеми розвитку і вдосконалення процесуального законодавства в Україні та практики його застосування» (номер державної реєстрації 0105U002887); Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, затвердженої указом Президента України від 10 травня 2006 р. № 361/2006; проекту Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) «Справедливе правосуддя», що працює в Україні з жовтня 2011 р.; Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів з виконання Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 р.» від 8 серпня 2012 р. № 767; планів науково-дослідних

робіт Національної академії внутрішніх справ на 2013–2015 рр. Тему дисертації затверджено рішенням вченої ради Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича від 29 березня 2012 р. (протокол № 3), уточнено рішенням вченої ради Національної академії внутрішніх справ від 26 травня 2015 р. (протокол № 11).

Мета і задачі дослідження. *Мета* роботи полягає в розробленні та обґрунтуванні теоретичних і методологічних засад судової психології як напряму юридичної психології, визначенні гносеологічних, онтологічних та акмеологічних передумов практичного застосування отриманих знань.

Для досягнення зазначеної мети необхідно було вирішити такі *задачі*:

- з'ясувати історичні витoki становлення судової психології як напряму юридико-психологічного знання;
- обґрунтувати теоретичні засади судової психології на сучасному етапі її розвитку;
- охарактеризувати методологію сучасної судової психології;
- визначити нормативно-правові засади кримінального судочинства;
- узагальнити міжнародну практику нормативно-правового забезпечення сучасного кримінального судочинства;
- висвітлити особливості нормативно-правового регулювання сучасного кримінального судочинства в Україні;
- надати характеристику соціальної та психологічної сутності судової діяльності в сучасних реаліях;
- запропонувати психологічні засади організації судової діяльності;
- встановити функціонально-психологічні особливості інформаційно-пошукових слідчих (розшукових) дій;
- обґрунтувати психологічну специфіку комунікативних слідчих (розшукових) дій;
- виявити суб'єктивні детермінанти судових помилок та надати рекомендації щодо їх усунення;
- узагальнити можливості й напрями вдосконалення професійно-психологічного відбору, адаптації та атестації суддівських кадрів;
- охарактеризувати сутність та перспективи морально-психологічної підготовки працівників суду;
- запропонувати шляхи оптимізації використання психологічних знань у кримінальному судочинстві.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, що виникають у зв'язку з психологічним забезпеченням судової діяльності.

Предмет дослідження – парадигма сучасного розвитку судової психології.

Методи дослідження. При проведенні дослідження для вирішення поставлених задач використано комплекс теоретичних методів наукового пізнання, зокрема: *конкретно-історичний* – для розгляду історичних витоків становлення судової психології як напряму юридико-психологічного знання (підрозділ 1.1); *історико-генетичний* – для визначення теоретичних і

методологічних засад сучасної судової психології (підрозділи 1.2, 1.3); *історико-правовий* – для розкриття генезису нормативно-правових засад кримінального судочинства (підрозділ 2.1); *порівняльно-правовий* – для здійснення аналізу міжнародної практики нормативно-правового забезпечення кримінального судочинства (підрозділ 2.2); *формально-юридичний* – для зіставлення й визначення відповідності чинного нормативно-правового регулювання сучасного кримінального судочинства в Україні реаліям сучасності (підрозділ 2.3) та надання рекомендацій щодо їх усунення (підрозділ 4.3); *формально-догматичний* (тлумачення юридичних і психологічних категорій) – для уточнення понятійного апарату, встановлення норм права (підрозділи 1.1, 1.2, 2.3, 3.1); *структурно-функціонального моделювання* – для встановлення соціальної та психологічної сутності судової діяльності в сучасних реаліях (підрозділ 3.1); *аксіологічний* та *акмеологічний* – для висвітлення психологічних засад організації судової діяльності (підрозділ 3.2); *системно-логічний* – для здійснення функціонально-психологічного аналізу інформаційно-пошукових та комунікативних слідчих (розшукових) дій (підрозділи 4.1, 4.2) та для визначення напрямів оптимізації використання психологічних знань у кримінальному судочинстві (підрозділ 5.3); *порівняльний* – для оцінки проблемних аспектів здійснення процесуальних дій у кримінальному провадженні (підрозділ 4.3); *психологічного моделювання* – для формулювання пропозицій щодо вдосконалення професійно-психологічного відбору, адаптації та атестації суддівських кадрів, а також визначення сутності й перспектив морально-психологічної підготовки працівників суду (підрозділи 5.1, 5.2); *математичної статистики* (обчислення середніх значень) – для опрацювання результатів експериментальних досліджень, кількісно-якісного аналізу даних (розділ 4); *психодіагностичні* – для встановлення властивостей темпераменту – опитувальник Я. Стреляу, за допомогою якого визначалися сила процесу нервового збудження, сила процесу нервового гальмування, рухливість перебігу нервових процесів; для дослідження характерологічних особливостей особистості – опитувальник Р. Кеттелла (16 PF – 105-C), спрямований на вимірювання інтелектуальних, емоційно-вольових та комунікативних особливостей і властивостей міжособистісної взаємодії; для вивчення інтелекту – окремі субтести тесту інтелекту (TSI) Р. Амтхауера; для встановлення піддатливості психоемоційному напруженню – особистісний опитувальник В. Г. Андросюка, що дозволяє встановлювати піддатливість особи стресам, фрустраціям, внутрішньоособистісним конфліктам, особистісним кризам; для вивчення комунікативності – методика КОС, що дає змогу визначити рівень розвиненості комунікативних та організаторських здібностей (підрозділи 4.1, 4.2).

Емпіричну базу дослідження становлять результати узагальнення статистичних даних та аналітичних матеріалів Міністерства юстиції України за 2005–2014 рр.; вивчення матеріалів 246 кримінальних справ та кримінальних проваджень; анкетування 203 суддів; експертного оцінювання 155 суддями

(стаж роботи – понад три роки) професійно значущих властивостей та якостей; психодіагностичного вивчення представників цієї ж вибірки; науково-практичного дослідження, у якому брали участь 48 суддів районних та апеляційних судів Чернівецької, Житомирської, Донецької, Дніпропетровської і Тернопільської областей.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим в Україні монографічним дослідженням, присвяченим визначенню парадигми судової психології в реалізації нового законодавства. У дослідженні обґрунтовано низку нових концептуальних положень, висновків і рекомендацій, що мають важливе теоретичне та практичне значення, зокрема:

вперше:

- сформульовано об’єкт та предмет сучасної судової психології як теоретико-прикладної науки, що вивчає закономірності людської психіки, які виявляються в процесуальній діяльності особи – учасника юрисдикційного процесу, а також розробляє психологічні рекомендації, що забезпечують оптимальне досягнення завдань правосуддя;

- визначено основні та спеціальні завдання судової психології. Сутність основних завдань представлена пізнанням особливостей судової діяльності та суб’єктів судочинства в контексті психологічної науки з метою надання науково обґрунтованих рекомендацій щодо її оптимізації. Її спеціальні завдання: виявлення психічних властивостей, які необхідні для здійснення процесуальних функцій; вивчення особистості правопорушників та інших учасників судового провадження; виявлення закономірностей виникнення і розвитку дефектів соціально-психологічних властивостей особистості, які призводять до вчинення кримінальних правопорушень; вивчення змісту й процесу формування правосвідомості та її відхилень; гуманізація та індивідуалізація покарання; перевиховання і виправлення осіб, які вчинили правопорушення;

- доведено, що сучасний стан організації процесу навчання та адаптації до суддівської посади характеризується ігноруванням психологічної складової професійної діяльності, внаслідок чого молодим суддям доводиться самотійно, як правило, методом спроб і помилок, набувати досвіду ефективної комунікації із суб’єктами та учасниками судового розгляду кримінальних справ;

- запропоновано механізм нівелювання впливу недопустимих доказів на формування внутрішнього переконання судді, що полягає в запровадженні окремої стадії судового розгляду справи – перевірконого провадження;

- узагальнено недоліки вітчизняної системи досудового розслідування, детерміновані психологічними чинниками (когнітивна упередженість як вплив попереднього досвіду та очікувань; ймовірнісні помилки, що трапляються через переважання інтуїції над логікою; організаційні пастки, що породжуються доступністю, контекстуванням та недостатньою репрезентативністю інформації), та надано їх характеристику;

- експериментально обґрунтовано психограму судді з критеріальними значеннями таких показників: властивості темпераменту; характерологічні

особливості особистості; інтелектуальний рівень; ступінь піддатливості психоемоційному напруженню; комунікативні та організаторські здібності;

– висвітлено поняття морально-психологічної підготовки суддів, виокремлено її основні завдання, методи та засоби;

– визначено основні напрями діяльності практичного психолога в судових органах, а саме: супроводження адаптації новопризначених працівників; участь у морально-психологічному забезпеченні судового процесу; проведення занять у системі службової підготовки; вивчення соціально-психологічного клімату та розроблення відповідних рекомендацій; консультування працівників; розроблення рекомендацій щодо застосування оптимальної тактики психологічного впливу на об'єкти професійного інтересу; вивчення особливостей особистості та складання психологічних портретів учасників кримінального провадження; безпосередня участь у розслідуванні обставин надзвичайних подій серед працівників та ін.;

удосконалено:

– розуміння місця судової психології в структурі сучасної юридичної психології: це напрям психології юрисдикційного процесу, що кореспондується з оперативно-розшуковою психологією, слідчою психологією, психологією адвокатури та прокуратури, психологією інших фахових напрямів юрисдикційного процесу;

– використання міжнародної практики нормативно-правового забезпечення кримінального судочинства, що ґрунтується на стандартах правового забезпечення статусу суддів та гарантіях їх незалежності; оцінюванні адекватності способів здійснення слідчим, прокурором і судом своїх повноважень; коректності оцінки доказів судом;

– критерії правдивості зізнання, що складаються з трьох груп чинників: оцінка умов, у яких зроблене зізнання, та межі застосування технік примусу (характеристика особи: вік, освіченість, душевний стан; фізичні умови неволі; використання прямих чи завуальованих обіцянок, погроз та інших технік соціального впливу); оцінка деталей зізнання щодо їх змістовності, точності та відносності до обставин злочину, які можна перевірити;

– наукові положення стосовно сутності, етапів та особливостей інформаційно-пошукового й обвинувального методів допиту;

дістало подальший розвиток:

– історіографічне підґрунтя становлення нормативно-правових засад кримінального судочинства в Україні (суд общини в Київській Русі, княжі та церковні суди, система судів Королівства Польського та Великого Князівства Литовського, судова система Запорізької Січі, українська судова система XVII–XIX ст., судова система Української Народної Республіки, судова система за радянських часів);

– концепція психологічного забезпечення суддівської діяльності, представлена професійним психологічним відбором кандидатів на посаду судді; морально-психологічною підготовкою суддів; професійним психологічним супроводженням професійної діяльності;

– розуміння об’єкта і предмета судово-психологічної експертизи як різновиду науково-практичного дослідження, що дозволяє встановлювати обставини психологічної природи, зокрема, ступінь усвідомлення здійснення юридично значущих дій і можливість вольового управління ними; принципової здатності особи правильно сприймати факти навколишньої дійсності, а також запам’ятовувати і відтворювати інформацію, що становить інтерес для суду; ієрархії психологічних мотиваційних ліній поведінки та ін.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що матеріали дослідження впроваджено та використовуються за такими напрямками:

– *у нормотворчій діяльності* – при підготовці нормативно-правових актів щодо реформування кримінального та кримінального процесуального законодавства (лист Комітету Верховної Ради України з питань верховенства права та правосуддя від 22 серпня 2014 р. № 04–15/11–948);

– *у практичній діяльності* – для врахування психологічних особливостей професійної взаємодії та спілкування (акти впровадження *апеляційних загальних судів України*: Вінницької області від 12 вересня 2014 р., Житомирської області від 2 жовтня 2014 р., Волинської області від 23 жовтня 2014 р., Запорізької області від 15 вересня 2014 р., Чернівецької області від 14 жовтня 2014 р., Дніпропетровської області від 4 листопада 2014 р., Хмельницької області від 17 листопада 2014 р.; *районних загальних судів*: Першотравневого районного суду м. Чернівці від 5 вересня 2014 р., Заставнівського районного суду Чернівецької області від 6 червня 2014 р., Кіцманського районного суду Чернівецької області від 29 серпня 2014 р.; *органів державної влади*: Головного територіального управління юстиції в Чернівецькій області від 27 липня 2015 р., Головного управління державної фіскальної служби України в Чернівецькій області від 4 серпня 2015 р., Управління МВС України в Чернівецькій області від 26 серпня 2015 р., Управління СБ України в Чернівецькій області від 20 серпня 2015 р.);

– *у навчальному процесі* – при викладанні навчальної дисципліни «Судова психологія» та розробленні навчально-методичних матеріалів, посібників, підручників та спеціалізованих курсів, пов’язаних з актуальними проблемами в галузі методології юридичної та судової психології (акти впровадження Національної школи суддів України від 28 липня 2014 р., Буковинського державного фінансово-економічного університету від 26 серпня 2015 р., приватного ВНЗ «Буковинський університет» від 8 червня 2015 р., Чернівецького юридичного інституту «Одеська юридична академія» від 6 липня 2015 р., Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича від 12 травня 2015 р., Національної академії внутрішніх справ від 24 вересня 2015 р.).

Особистий внесок здобувача. Наукові положення і результати кандидатської дисертації здобувача повторно на захист не виносяться. В опублікованих у співавторстві з М. В. Костицьким, В. Я. Марчаком та А. В. Федіною монографії «Психологія судового розгляду кримінальних

справ», навчальному посібнику «Судова психологія», методичних рекомендаціях «Організація психологічного обстеження кандидатів на посаду судді», внесок автора становить не менше 33 %; у науково-практичному посібнику «Формування психологічної готовності працівників органів внутрішніх справ до дій в екстремальних ситуаціях затримання озброєного злочинця» – 15 %. В опублікованих у співавторстві з В. В. Гордєєвим статтях «Внутрішнє переконання судді під час оцінки доказів в адміністративній справі» та «Правовий статус помічника судді : оновлення та колізії» внесок автора становить 50 %; в опублікованих у співавторстві з І. А. Скуляк статтях «Внутрішнє переконання судді» та «Професійна втома або синдром емоційного вигорання працівників суду» внесок автора становить 80 %, в опублікованих у співавторстві з А. В. Федіною статтях «Психологічні особливості укладення угод про примирення між потерпілим та підозрюваним, обвинуваченим», «Застосування окремих європейських стандартів при вдосконаленні суддівської освіти» та «Процесуальні та психологічні особливості розгляду кримінальних проваджень судом присяжних» внесок автора становить 50 %.

Апробація результатів дисертації. Основні положення й висновки дисертації оприлюднено автором у виступах на 13 міжнародних і всеукраїнських науково-теоретичних і науково-практичних конференціях, а саме: «Громадянське суспільство: емерджентність взаємозв'язків його підсистем» (м. Чернівці, 27–28 січня 2011 р.); «Філософські, методологічні, соціологічні та психологічні проблеми права» (м. Київ, 28–29 травня 2011 р.); «Правова система України: сучасний стан та актуальні проблеми» (м. Івано-Франківськ, 24–25 травня 2013 р.); «Кримінальне процесуальне законодавство: генеза, сучасний стан, перспективи» (м. Київ, 26 вересня 2013 р.); «Актуальні питання правової теорії та юридичної практики» (м. Ужгород, 11–12 жовтня 2013 р.); «Сучасні тенденції в юридичній науці України та зарубіжних країн» (м. Запоріжжя, 27 грудня 2013 р.); «Актуальні проблеми прав людини, держави та вітчизняної правової системи» (м. Дніпропетровськ, 28 грудня 2013 р.); «Реформування національного та міжнародного права: перспективи та пріоритети» (м. Одеса, 17–18 січня 2014 р.); «Апріорність політичної, правової та соціально-економічної свободи і компетенції – як стратегія розвитку громадянського суспільства» (м. Чернівці, 24 березня 2014 р.); «Актуальні проблеми юридичної психології» (м. Київ, 25 квітня 2014 р.); «Національні стандарти суддівської освіти: професійна психологічна підготовка» (м. Київ, 4–5 листопада 2014 р.); «Юридична психологія в Україні: здобутки та перспективи» (м. Київ, 24 квітня 2015 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дослідження, що сформульовані в дисертації, відображено в 45 наукових публікаціях, зокрема, у двох монографіях, одному навчальному посібнику, одному науково-практичному посібнику, одних методичних рекомендаціях, дев'ятнадцяти статтях у фахових виданнях України, семи статтях у наукових виданнях інших держав, одній статті у нефарховому виданні України, тринадцяти тезах виступів на конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається із вступу, п'яти розділів, які містять 14 підрозділів, висновків, списку використаних джерел (553 найменування на 52 сторінках) та шести додатків на 66 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 531 сторінку, з яких основний зміст викладено на 413 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми дисертації, зазначено зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, визначено мету, задачі, об'єкт, предмет і методи дослідження, розкрито наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, надано відомості щодо їх упровадження та апробації, а також щодо публікацій, у яких відображено основні положення роботи.

Розділ 1 «Концептуальні засади судової психології» складається із трьох підрозділів, у яких висвітлено історичні витоки становлення судової психології, теоретичні засади судової психології на сучасному етапі розвитку та її методологія.

У *підрозділі 1.1 «Історичні витоки становлення судової психології як напрям юридико-психологічного знання»* систематизовано історичні підходи до судової психології та уточнено її семантичне поле. Визначено, що історія розвитку судової психології в Україні представлена трьома основними етапами.

Найвидатнішими представниками першого етапу (кінець XVII ст. – кінець XIX ст.) слід вважати І. Посошкова, М. Щербатова, П. Лодія, О. Галича, С. Баршева, К. Екартсгаузена, І. Гофбауера, І. Фредрейха, Г. Гроса, А. Фрезе. Найбільш вагомим здобутком тут стало накопичення фактів та встановлення основних психологічних закономірностей, притаманних процесові кримінального судочинства.

На другому етапі (перша половина XX ст.) вийшли друком праці П. Блюнеллі, М. Борста, К. Марбе, О. Ольгинського, А. Брусиловського, В. Бехтерева, О. Лурія, О. Тагера. Розгортаються експериментальні дослідження учасників юрисдикційного процесу. У 30-х роках судова психологія отримала офіційне визнання як наукова галузь та прикладний напрям.

Третій етап розвитку судової психології бере відлік із 60-х років XX ст., коли до програми підготовки юристів у вищих навчальних закладах запроваджено курс «Психологія (загальна та судова)», а першими роботами узагальнюючого характеру стали монографії О. Ратінова «Судебная психология» (1967 р.) та А. Дулова «Введение в судебную психологию» (1969 р.). Окрім них, фундаторами судової психології вважаються також В. Васильєв, В. Коновалова, М. Костицький, В. Пирожков, О. Столяренко, С. Тарарухін.

Починаючи із 90-х років XX ст., більшість науковців визначилася з місцем судової психології в системі психологічних дисциплін – це напрям

юридичної психології. Водночас її місце в системі цієї науки дотепер залишається предметом дискусії. Найбільш виважена позиція полягає в тому, що юридична психологія включає психологію особистості у межах правового опосередкування її життєдіяльності, психологію правового вчинку і поведінки, психологію функціонування юридичних органів і діяльність посадових осіб, наділених певними правами і обов'язками, особистість юриста. Рівночасно юридична психологія вивчає процеси, стани, явища, вчинки, поведінку, діяльність, особистість, установку, спілкування осіб, безпосередньо чи опосередковано задіяних у системі правових відносин.

Галузями юридичної психології є: 1) кримінальна психологія – вивчає психологічні закономірності формування особистості правопорушника (злочинця) та злочинних груп (натовпу); 2) психологія юрисдикційного процесу – представлена наступними напрямками: оперативно-розшукова психологія; слідча психологія; *судова психологія*; психологія адвокатури та прокуратури; психологія інших фахових напрямів юрисдикційного процесу; психологія управління; 3) пенітенціарна психологія – вивчає психологічні особливості особистості у процесі відбування покарання; 4) правова психологія – встановлює психологічні аспекти правотворчості і правозастосування; 5) психологія юридичної праці – досліджує психологічні аспекти професійного відбору та професійної підготовки фахівців-юристів.

Відповідно, *об'єктом* вивчення для всіх вищезазначених галузей юридичної психології є психолого-правова реальність – суспільні відносини, що виникають у зв'язку із вчиненням певних дій чи реалізацією певної діяльності; *предметом* – факти, закономірності та механізми людської поведінки, що здійснюється у зв'язку з цими суспільними відносинами.

Напрями психології юрисдикційного процесу зорієнтовані на встановлення психологічних закономірностей здійснення певного фахового напрямку діяльності (оперативно-розшукової, слідчої, судової та ін.) і особливостей її впливу на особистість фахівця.

У підрозділі 1.2 «Теоретичні засади судової психології на сучасному етапі розвитку» обґрунтовано актуальність звернення до базових понять наукознавства стосовно судової психології.

Основними аргументами на користь виділення судової психології як окремого напрямку наукового знання визначено такі: по-перше, використання психологічних знань у будь-якому виді діяльності людини ще не дає підстав для створення прикладної галузі психологічної науки, прикладна психологічна наука виникає лише тоді, коли закономірності та закони психологічної науки вже не можуть використовуватися в незмінному вигляді, а потребують подальшого уточнення чи трансформації; по-друге, судова діяльність є такою, у якій виникають особливі умови і психічні явища набувають специфічного, притаманного лише їй значення; по-третє, наявність самостійної прикладної науки судової психології не виключає можливості використання психологічних знань безпосередньо, але в цьому разі вони набувають статусу спеціальних.

Інтегративний характер судової психології визначає її тісні взаємозв'язки з низкою теоретичних та науково-прикладних галузей психологічної науки (загальною психологією, соціальною психологією та психологією особистості, віковою і диференційною психологією, психологією праці, медичною психологією та патопсихологією тощо) і юриспруденції (теорія держави та права, соціологія права, філософія права, кримінологія, криміналістика, теорія окремих видів юрисдикційного процесу, галузі матеріального права, теорія доказів та ін.).

Як самостійний напрям наукових досліджень, судова психологія інтегрує психологічні і юридичні знання. Вона вивчає проблематику, що стосується психологічної характеристики судової діяльності, пізнавальних процесів, пов'язаних із доказуванням, психологічних основ проведення окремих процесуальних дій, а також психологічних аспектів формування внутрішнього переконання. До предметного поля судової психології належить і вирішення комплексу питань, що характеризують психологічний аспект профілактичної діяльності у сфері судочинства. Основну увагу судова психологія звертає на психологічні особливості особистості, поведінки та діяльності у сфері права і закону, оскільки право і закон – результат людської діяльності, звернені, передусім, до особистості. Особистість стає стороною відносин, урегульованих правом і законом у всій їх різноманітності (цивільних, адміністративних, господарських, сімейних, кримінальних ін.) у зв'язку чи з приводу фактів, які набувають конкретного юридичного значення.

Судова психологія є теоретико-прикладним напрямом знань. Теоретичні юридичні науки (теорія держави та права, соціологія права, філософія права) використовують її узагальнені знання про психологію діяльності учасників юрисдикційного процесу. Прикладні юридичні науки (кримінологія, криміналістика, теорія окремих видів юрисдикційного процесу, матеріальні галузі права, теорія доказів) збагачуються психологічним знанням, отриманим судовою психологією. Зокрема, застосовується знання про мотиви та психологічні механізми правопорушення (суб'єктивна сторона делікту, детермінанти правопорушення – у кримінальному праві та кримінальному процесі), психологічну сторону поведінки та діяльності правопорушника (протиправна діяльність і поведінка – у криміналістиці та кримінології).

Загальна, вікова, педагогічна, медична психологія, патопсихологія та інші науки збагачуються завдяки отриманню від судової психології такого знання, яке їм безпосередньо не доступне. Лише судова психологія вивчає психологічні особливості та прояви людини у сфері права і закону. З огляду на специфічну юридичну процедуру, наприклад судовий розгляд, досудове розслідування, прокурорський нагляд, оперативно-розшукова діяльність, які мають характер більшої чи меншої закритості стосовно доступу сторонніх осіб, лише судові психологи можуть здобувати в цих сферах необхідну психологічну інформацію та працювати з нею. З іншого боку, лише судові психологи обізнані з нормативним характером регулювання юридичної діяльності та здатні розібратися в її тонкощах, специфіці. Не знаючи цих особливостей, неможливо

зрозуміти та дослідити психологічну складову професійної діяльності судді та інших учасників процесу судочинства, їх особистості чи психологічні сторони правовідносин, правочинів, правопорушень.

У підрозділі 1.3 *«Методологія сучасної судової психології»* обґрунтовано, що судова психологія має чотири рівні методології: загальнонаукова методологія; методологія психологічної науки; спеціальна методологія судової психології; методи юридико-психологічного дослідження.

Загальна методологія – це основа будь-якого пізнання, в тому числі в судовій психології. Третій і четвертий рівні максимально відображають ту своєрідну феноменологію, що властива тільки юридико-психологічній реальності, і дозволяють пізнавати та впливати на неї найбільш специфічно і професійно.

Методологія сучасної судової психології зумовлюється загальнонауковими (історизму, об'єктивності, детермінізму, взаємозв'язку психіки і діяльності, системності, розвитку, гуманізму, активності і творчої діяльності, зворотного зв'язку) та спеціальними методологічними принципами.

До останніх належать, зокрема, принцип психологічної специфічності – зобов'язує розкривати в інтеграційних юридико-психологічних феноменах і опосередкуваннях передусім «психологічну складову»; принцип юридичної специфічності – зобов'язує пам'ятати, що справжнє юридико-психологічне знання починається не тоді, коли під юридичні дії і проблеми підводяться загальнопсихологічні феномени і поняття, а тільки за умови, що розкривається саме юридична специфіка психологічного, його зміни під впливом юридичної реальності і зворотний вплив на цю реальність; принцип психологічної цілісності – виражає необхідність повного дослідження як індивідуально-психологічних, так і групових явищ при вивченні майже кожного юридико-психологічного питання, аспекту або проблеми. Так, якщо вивчається особистість і робляться висновки про причини її поведінки, то вони не можуть бути визнані достовірними, допоки не будуть досліджені й оцінені всі властивості особистості (спрямованість, характер, здібності, темперамент), не проведене зіставлення їх ролі та значення. Психологічно абсолютно ненауково, вивчаючи вчинки, обмежуватися встановленням тільки якостей особистості, ігноруючи її психічні стани, соціально-психологічну обстановку, в якій вона перебувала.

Методи судової психології є похідними від методів юридичної психології та поділяються на методи наукового дослідження і методи психологічного впливу. При цьому безумовно, що ознайомлення юриста із психологічними методами та методиками не виключає ймовірності його звертання до фахового психолога (у ролі експерта, спеціаліста, консультанта) при судовому розгляді кримінальних, цивільних та адміністративних справ. Тільки психологи здатні на високому професійному рівні застосовувати психодіагностичні методи і методики.

Знання психологічних методів і методик суддею дасть змогу: оцінити їх релевантність поставленим перед психологом завданням; самому освоїти і

застосовувати окремі методи і методики, особливо при проведенні судового провадження. Це, в кінцевому підсумку, сприяє реалізації основної мети судочинства, що полягає в адекватному визначенні ступеня вини правопорушника та призначенні йому справедливого покарання.

Аргументовано необхідність звертання в подальшому до аналізу та узагальнення психологічних особливостей кримінального судочинства, оскільки саме за цих умов психологічна сутність судового провадження представлена найбільш повною мірою; в цивільному та адміністративному судочинстві професійна взаємодія та спілкування в психологічному сенсі є лапідарними.

Розділ 2 «Нормативно-правове забезпечення кримінального судочинства» містить три підрозділи, у яких розглянуто історичні передумови нормативно-правових засад кримінального судочинства, проаналізовано міжнародну практику та особливості нормативно-правового регулювання сучасного кримінального судочинства в Україні.

У підрозділі 2.1 *«Історичний аналіз нормативно-правових засад кримінального судочинства»* зазначається, що судове провадження в Україні відоме з часів Київської Русі. Серед перших судових органів – суд общини, який чинив суд відповідно до норм звичаєвого права. Правосуддя поділялося на світське (князівське) та церковне, причому світський судовий процес мав змагальний характер. Основними судовими доказами в Київській Русі вважалися: власне зізнання, свідчення послухів (свідків доброї слави підозрюваного) і видоків (очевидців правопорушення), присяга, жереб, зовнішні прикмети, ордалії. Кримінальне провадження проводилося та судові рішення виголошувалося в усній формі. Рішення княжих та церковних судів були остаточними і не підлягали оскарженню.

У період входження українських земель до складу Королівства Польського та Великого Князівства Литовського склалася така система судів: Великокнязівський – суд з необмеженою компетенцією; суд воєводи; територіальні суди (обласні, суди намісника); домініальні суди – суди магнатів та шляхти над селянством; громадські («копні») суди, які діяли на території певної громади, причому копне судочинство поєднувало в одному органі слідчі, судові та виконавчі функції.

Унаслідок реформи судової системи (Бельський сейм, 1564 р.) утверджено порядок апеляційного провадження, згідно з яким рішення судів першої інстанції (бродських, замкових, підкоморних) могло бути оскаржено в судах другої інстанції (вищих гродських судах). Процес мав обвинувальний характер і розпочинався з подачі заяви потерпілим чи його близьким родичам. Реальний обсяг прав учасників процесу залежав від їх статусу та майнового стану: найбільш широкою процесуальною правоздатністю володіли магнати та шляхта, обмеженою – напіввільні люди, зовсім не володіли невольні люди (хлопи, челядь, полонені). Серед судових доказів перше місце посідало власне зізнання.

Судова система Запорізької Січі передбачала виконання судових функцій

усіма представниками козацької старшини, а найвищим судовим органом та вищою апеляційною інстанцією вважався кошовий отаман (гетьман). Правосуддя відправлялося за звичаєвим правом, причому процесуальне право не знало істотних відмінностей між цивільними та кримінальними справами. Процес мав позовний характер, але за тяжкими злочинами слідство і суд були обов'язковими, незалежно від заяви потерпілого, що свідчило про виникнення слідчого процесу. Представники сторін мали право на адвокатів («прокураторів»). Доказами вважалися: показання свідків, піймання на гарячому, присяга, клятва.

У першій половині ХІХ ст. судова організація України мала такий вигляд: перша інстанція, де розглядалися кримінальні провадження по суті: для дворян – повітовий суд, для городян – міський магістрат, для вільних селян – нижня розправа; друга інстанція – апеляційна та ревізійна. Для всіх губерній створювались палата кримінального суду і палата цивільного суду. Вищою судовою інстанцією для усієї Росії вважався Сенат.

За радянських часів створення судів за ініціативою більшовицької влади набуває поширеного характеру, а самі вони отримують чітке організаційне оформлення. Інститут апеляції припинив своє існування, натомість було введено інститут касації, що за змістом відрізнявся від однойменного апеляційного інституту європейського та світового процесуального законодавства. Скасування апеляції та її неприйнятність для радянського кримінального процесу обґрунтовувалося тим, що апеляційний перегляд вироків означав їх передчасність, оскільки остаточний розгляд кримінального провадження переносився в апеляційну інстанцію, яка була б над народним судом основною ланкою судової системи. Повторення всієї процедури судового розгляду і винесення нового вироку перенесло б увесь тягар судової діяльності із суду першої інстанції на апеляційний суд, який територіально значно віддалений від населення.

У підрозділі 2.2 *«Міжнародна практика нормативно-правового забезпечення кримінального судочинства»* узагальнено провідні міжнародні нормативно-правові документи, спрямовані на забезпечення прав людини.

Зазначено, що найбільш прогресивною та дотримуваною на практиці серед численних міжнародних стандартів захисту прав людини державами-учасниками є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Це зумовлено тим, що вона юридично обов'язкова для держав, які до неї приєдналися. На її основі Економічною і Соціальною Радою (ЕКОСОР) при ООН у 1999 р. прийнято «Ефективні процедури реалізації Основних принципів», Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи «Про незалежність, дієвість та роль суддів» від 13 жовтня 1994 р. № К(94)-12, Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи щодо шляхів полегшення доступу до правосуддя від 14 травня 1981 р. № К(81)-7, Європейська Хартія про закон щодо статусу суддів та інші документи.

Значну увагу незалежності суддів приділяє Міжнародна асоціація суддів, зокрема її Перша експертна комісія. Під її егідою на багатосторонніх зустрічах

прийнято акти рекомендаційного характеру, до яких належать, зокрема: Загальна (універсальна) хартія суддів (Тайвань, 1999 р.); Висновки «Відповідальність суддів» (Туніс, 24–25 жовтня 1980 р.); Висновки «Контроль діяльності та поведінки суддів» (Дублін, 12–16 липня 1987 р.); «Правила етичної поведінки суддів, їх застосування та додержання» (Валь-де-Браво, Мексика, 31 жовтня 2004 р.). Ці міжнародні акти визначають засади незалежності суддів як носіїв судової влади.

Утім, між чинними документами та їх практичною реалізацією в багатьох країнах світу існує правовий вакуум, оскільки вони не закріплені в нормативно-правових актах держав. Враховуючи, що норми-принципи, які забезпечують незалежність правосуддя, поширюються і на функції суддів, вони мають забезпечити їм можливість діяти відповідно до цих принципів, оскільки саме судді приймають остаточне рішення. Незалежність судді повинна стати надійною і найважливішою гарантією реалізації положень ст. 6 Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини щодо її права на справедливий і відкритий розгляд упродовж розумного терміну незалежним і безстороннім судом.

У підрозділі 2.3 «Нормативно-правове регулювання сучасного кримінального судочинства в Україні» запропоновано критерії для визначення розумності термінів кримінального провадження: 1) складність кримінального провадження, що визначається з урахуванням кількості підозрюваних, обвинувачуваних та кримінальних правопорушень, стосовно яких здійснюється провадження, обсягу та специфіки процесуальних дій, необхідних для здійснення досудового розслідування; 2) поведінка учасників кримінального провадження; 3) спосіб здійснення слідчим, прокурором і судом своїх повноважень; 4) важливість предмета розгляду та ступінь ризику, передусім, якщо йдеться про провадження, що потребують оперативного прийняття рішення, наприклад, справи, пов'язані зі станом здоров'я заявника.

Основними гарантіями дотримання принципу законності у кримінальному процесі слід вважати: саму побудову процесу, за якої в кожній наступній стадії перевіряється законність й обґрунтованість рішень, прийнятих на попередній; прокурорський нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням; судовий контроль.

У чинному кримінальному процесуальному законодавстві реалізовано конституційний принцип презумпції невинуватості, згідно з яким ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення і має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза розумним сумнівом. Ця теза означає, що жодна людина не може зазнавати обмежень, властивих кримінальному покаранню, доки її вину не буде встановлено відповідним органом за відповідною процедурою. До моменту встановлення вини особи вона вважається невинуватою. Якщо особа є невинуватою, то поводження з нею не повинне

відрізнятися від поводження з будь-якою вільною особою, стосовно якої немає жодних кримінальних судових процедур.

Судовий контроль у кримінальному провадженні забезпечує: а) конституційну функцію реалізації повноважень судової влади; б) вагому процесуальну гарантію правосуддя у кримінальному процесі; в) ефективність засобів досягнення мети і вирішення завдань кримінального судочинства. Сутність контролю становить самостійне з'ясування судом обставин кримінального провадження щодо визначеного кола питань, формування власного внутрішнього переконання з досліджуваних фактів. Кінцевою метою будь-якого виду судового контролю є захист особи, її прав і свобод, забезпечення законності та правосуддя.

Розділ 3 «Психологічні особливості судової діяльності» складається з двох підрозділів та присвячено характеристиці соціальної і психологічної сутності судової діяльності в сучасних реаліях, а також психологічних засад її організації.

У підрозділі 3.1 *«Соціальна та психологічна сутність судової діяльності в сучасних реаліях»* зазначено, що суд реалізовує надважливу функцію – соціального контролю, яка забезпечує рівні умови та однакову поведінку учасників правовідносин, що ґрунтується на законі. Тобто визначальною є ознака закону, а соціальна складова виявляється в категоріях «рівність» та «однаковість». На прикладному рівні правосуддя є цілеспрямованою діяльністю суддів, які в умовах соціальної взаємодії з іншими учасниками процесу, зорієнтованих на досягнення різних, часто протилежних процесуальних цілей, отримують необхідну інформацію та розв'язують особливий різновид соціальних конфліктів, здійснюючи виховний вплив на громадян.

Однією з сутнісних соціальних характеристик судової діяльності є презумпція знання права. У реальному житті такі знання дуже різні, а інколи майже відсутні, що свідчить про фактичну соціальну нерівність учасників судового процесу. Для подолання цієї нерівності існують призначені судом захисники, офіційні експерти тощо. Таке подолання оптимізує процесуальну та соціальну взаємодію учасників судового процесу, без чого неможливе справжнє правосуддя взагалі.

Психологічна сутність судової діяльності представлена низкою психологічних особливостей, обумовлених і тісно пов'язаних із роллю суддівства в суспільстві, а також її суттєвими відмінностями від інших юридичних професій, а саме: правова регламентація професійних дій та поведінки судді є максимально процесуально визначеною; суддівські професійні повноваження мають владний характер; діяльність судді пов'язана з високим психологічним навантаженням; професія судді одночасно вимагає прояву творчого характеру праці та організаторських здібностей у взаємовідносинах з навколишніми; суддя несе винятково персональну відповідальність за свої дії та рішення.

Безперечно, що до основних функцій судді, окрім винесення юридично обґрунтованого рішення, належить і управління взаємодією представників сторін у ході судового розгляду. Психологічною складовою діяльності судді під час судового засідання є надання гарантованих прав та можливостей представникам сторін з метою забезпечення змагального характеру судочинства.

У підрозділі 3.2 *«Психологічні засади організації судової діяльності»* надано характеристику психологічних різновидів суддівської діяльності – пізнавальної, конструктивної, комунікативної, організаторської та виховної.

Основним завданням пізнання є отримання максимальної інформації про подію кримінального правопорушення, особу підсудного, ступінь його винуватості або невинуватості, форму вини, обставини, які пом'якшують або обтяжують покарання. Його перебіг повинен визначатися усвідомленням суддею тієї обставини, що всі докази, зібрані у кримінальному провадженні, подані через призму їх сприйняття слідчим та прокурором, а їх нинішній вигляд не означає повної автентичності та відповідності вихідним даним і фактичним обставинам.

Конструктивна діяльність судді зорієнтована на винесення по суті судового рішення (вироку чи постанови), чому передують прогнозування і планування дій для досягнення намічених цілей, мисленнєве зіставлення ситуації з певною нормою закону. Вона полягає як у моделюванні майбутніх професійних ситуацій, так і в прийнятті рішення за результатами аналізу та узагальнення зібраних фактів. Конструктивна діяльність судді зумовлюється: необхідністю планування роботи на різні періоди часу (день, тиждень, місяць), виділяючи при цьому основне, передбачаючи резерв часу на непередбачені обставини; здійсненням цільового планування за окремими, найбільш актуальними у визначений момент напрямками роботи. Її базовою особливістю є нормативно-правова регламентованість, оскільки прийняття рішення завжди передбачає з'ясування відповідності їх порядку та умов правовим нормам.

Складність комунікації (професійного спілкування) судді зумовлена її переважно примусовим характером, упередженим ставленням до правоохоронних органів значної частини громадян, залежністю об'єктів взаємодії від її суб'єктів. Специфіка комунікації в кожному конкретному випадку залежить від вирішуваного завдання, від психології співрозмовника, а також від умов, за яких відбувається спілкування.

Структура комунікативної діяльності судді представлена наступними компонентами: гностичний – система знань про сутність, структуру, функції та особливості спілкування взагалі та професійного, зокрема; знання про особливості власного комунікативного стилю, загальнокультурна компетентність, яка не має безпосереднього відношення до професійного спілкування, але дозволяє відчувати, зрозуміти іншу особу, вловити приховані натяки, інтонації тощо, тобто зробити розуміння більш глибоким, особистісним; досягнення мети не тільки (і не стільки) завдяки психологічному тискові, а й через співпереживання, контактування на прийнятному для обох

сторін рівні; емоційно-мотиваційний – гуманістична установка на спілкування з процесуальними та іншими особами, розвинені емпатія та рефлексія, високий рівень ідентифікацій з виконуваними професійними та соціальними ролями; позитивна «Я-концепція»; адекватні вимогам професійної діяльності психоемоційні стани; конативний (уміння, навички) – загальні та специфічні комунікативні уміння, що дозволяють успішно встановлювати контакт зі співрозмовником, адекватно пізнавати його внутрішні стани; керувати ситуацією взаємодії з ним, застосовувати конструктивні стратегії поведінки у конфліктних ситуаціях; експресивні вміння, що забезпечують відповідний міміко-пантономічний супровід, та ін.

Професійне спілкування судді є чинником, що через соціально-психологічні механізми суттєво впливає на перебіг судового процесу та його кінцеві наслідки. Воно покликане забезпечити досягнення мети пізнавальної, конструктивної, організаторської, профілактичної діяльності і, в свою чергу, розвивається у цих видах діяльності.

Організаторська діяльність судді спрямована на створення оптимальних умов для підготовки та здійснення судового процесу, що визначає її виняткову багатоплановість. Її значення полягає в тому, що вона гарантує оптимальне виконання професійних завдань, виключає паралелізм і дублювання в діяльності суб'єктів взаємодії та дозволяє ефективно використовувати всі сили й засоби, специфічні форми та методи роботи.

Необхідність реалізації організаторської діяльності визначається сукупністю специфічних ознак суддівської практики, оскільки встановлення необхідних фактів, їх аналіз, підготовка та прийняття рішення є можливим лише за умови узгодження та координації дій усіх учасників. При цьому циклічність, різний ступінь напруженості й інтенсивності діяльності призводять до нерівномірності щоденного навантаження (розумового та фізичного).

Організаторська діяльність судді складається з двох рівнів дій: внутрішній (створити мисленнєвий образ вирішення професійного завдання, визначити індивідуальні чи соціально-психологічні особливості об'єкта впливу та спрогнозувати можливі наслідки проведених заходів, проаналізувати об'єктивні чинники й умови здійснення заходу) та зовнішній – безпосередня взаємодія з людьми.

Сутність виховної діяльності судді зумовлюється особливостями процесу судочинства та його наслідками, вимагає від нього бути носієм високих моральних принципів не лише в залі судового засідання, а й поза його межами, брати активну участь у громадському житті юрисдикційної території з метою формування та підвищення правової культури населення, створення атмосфери нетерпимості та громадського осуду виявів порушень закону.

Обґрунтовано, що внутрішнє переконання судді формується внаслідок упорядкованої мисленнєвої діяльності і за своєю психологічною сутністю становить упевненість, відсутність сумнівів щодо істинності висновків, готовність зафіксувати їх у процесуальних документах і публічно висловити, нести за них відповідальність. Воно є морально-психологічною категорією, що

передбачає наявність таких складових: індивідуальні знання, набуті суддею до акту оцінки доказів; процес пізнання інформації, наданих або отриманих суддею доказів; усвідомлення суддею міри своєї незалежності; емоційний стан судді під час дослідження доказів; зовнішню обґрунтованість та аргументованість прийнятого рішення у процесуальних актах.

У підпункті 3.2.1. «Організаційно-психологічні аспекти взаємодії судді з суб'єктами кримінального провадження» надано характеристику організаційно-психологічних аспектів взаємодії судді з прокурором, адвокатом та слідчим.

Серед психологічних особливостей особистості прокурора найбільш типовою є наявність «обвинувального ухилу» («засуджувальної психології»), що полягає у прагненні збільшення кількості обвинувальних вироків та тяжкості покарань, причому вона притаманна прокурорам як континентальної, так і англосаксонської системи права. З об'єктивного боку, це спричиняється кількісними методиками вимірювання успішності прокурора; ієрархічністю та структурованістю прокуратури, наділеної політичними й бюрократичними ознаками; взаємозалежністю та чітким підпорядкуванням працівників; із суб'єктивної – орієнтацією прокурорів на «презумпцію винуватості» особи, проти якої здійснюється кримінальне переслідування.

Оптимальні організаційно-психологічні засади взаємодії судді з прокурором важливі з огляду на визначення меж її допустимості з метою запобігання й усунення можливого негативного прокурорського впливу на об'єктивність та неупередженість суддівської діяльності. Незважаючи на законодавче врегулювання цієї проблеми, майже в кожному вітчизняному суді існує практика консультування прокурорів і слідчих з приводу слідчих дій, необхідних і достатніх для постановлення в майбутньому обвинувального вироку у справі.

Взаємодія судді з адвокатом визначається тим, що процесуальне призначення останнього полягає у створенні найкращої стратегії захисту на підставі наявних доказів у межах закону. Водночас адвокат, на відміну від прокурора, не обтяжений квазісудовими функціями, тому в разі отримання доказу, який послаблює позиції сторони захисту (про винуватість підзахисного тощо), він не зобов'язаний ознайомити з ним суд, натомість повинен зробити все можливе для виправдання підзахисного чи досягнення іншого максимально сприятливого для нього результату. Тому адвокат прагне вигравати, а не шукати істину. Якщо він переконаний у винуватості свого клієнта, але виграє справу через некомпетентність судді та прокурора, це не призводить до виникнення внутрішньоособистісного рольового конфлікту чи докорів совісті. Окрім того, погодинна оплата праці спонукає адвокатів усіляко затягувати вирішення провадження, а зв'язок винагороди з тривалістю процесу погіршує або виключає співпрацю із суддею. Не є винятком, коли вони зловживають своїми процесуальними правами, тобто вдаються до «процесуальних диверсій» (затягують розгляд кримінальних проваджень унаслідок тривалого ознайомлення з матеріалами, відряджень, участі в розгляді інших проваджень

та інших «поважних» причин нез'явлення до суду, з'явлення клопотань щодо одних і тих самих дій або бездіяльності прокурора, судді, необґрунтованих відводів прокурору, судді, неподання або несвоєчасне подання доказів на вимогу судді).

Взаємодія судді та слідчого можлива лише під час санкціонування гласних та негласних слідчих (розшукових) заходів забезпечення кримінального провадження та оскарження рішень, дій чи бездіяльності слідчого в судах першої та апеляційної інстанцій. Саме під час такої нетривалої взаємодії і формується переконання судді щодо доцільності та наявності підстав для проведення визначених законом заходів чи прийняття рішень.

Донедавна існував чіткий розподіл між досудовим розслідуванням – як системою чітко визначених слідчих дій, що оперували винятково легалізованою інформацією, доступною всім сторонам процесу, та оперативно-розшуковою, контррозвідувальною і частково розвідувальною діяльністю – як спеціальними видами діяльності у сфері виявлення, попередження та припинення злочинів, які було виведено з-під обмежень кримінального процесуального закону, мали негласний характер та були недоступними учасникам процесу.

Із прийняттям чинного Кримінального процесуального кодексу (КПК) України частина прав підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність (ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»), набули статусу негласних слідчих (розшукових) дій та були представлені в розділах 2 і 3 глави 21 КПК України. Відповідно до ч. 1 ст. 246 КПК України, негласні слідчі (розшукові) дії є різновидом слідчих (розшукових) дій, які проводяться винятково у кримінальному провадженні щодо тяжких або особливо тяжких злочинів (окрім ст. 268, 275 КПК України). Права, передбачені п. 2, 4, 7–14, 17 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», оперативні підрозділи можуть реалізувати лише в конкретному кримінальному провадженні та за письмовим дорученням слідчого, прокурора (ст. 41, ч. 6 ст. 246 КПК України).

Згідно зі статистичними даними, суди загальної юрисдикції Чернівецької області в першій інстанції розглянули таку кількість справ (проваджень) про тяжкі та особливо тяжкі злочини: 2011 р. – 629; 2012 р. – 775; 2013 р. – 323; 2014 р. – 449; 2015 р. – 410.

Уповноважені посадові особи апеляційного суду Чернівецької області надали таку кількість санкцій (у межах оперативно-розшукових справ чи контррозвідувальних справ) на проведення визначених законом оперативно-розшукових та контррозвідувальних заходів: 2011 р. – 1019; 2012 р. – 1028; 2013 р. – 1991; 2014 р. – 2516; 2015 р. – 2470. Отже, значну частину оперативно-розшукових та контррозвідувальних справ, під час ведення яких суттєво обмежувалися конституційні права та свободи людини, не реалізовано в кримінальні справи (кримінальні провадження), хоча кожен суб'єкт оперативно-розшукових чи контррозвідувальних дій отримує санкцію під законодавчо обов'язкову умову наявності в діях фігуранта справи ознак тяжкого або особливо тяжкого злочину.

На нашу думку, наведені дані свідчать про певне зловживання стороною обвинувачення своїми повноваженнями, не відповідають вимогам оперативно-слідчої обґрунтованості та розумності. Така практика є викликом для процесуальної фігури слідчого судді.

Слід зважати й на те, що слідчому, як і прокуророві, притаманна «засуджувальна психологія», а з усіх суб'єктів кримінального провадження слідчий є найбільш вразливою особою через тиск ієрархічно-структурованих організацій (органів поліції, Служби безпеки, прокуратури), жорстку підпорядкованість стосунків «керівник – підлеглий», залежність не тільки від керівника слідчого підрозділу, а й від заступників та керівника територіального органу, які не є процесуальними особами, оцінку роботи за кількісними показниками.

Підпункт 3.2.2. «Організаційно-психологічні засади взаємодії судді з іншими учасниками кримінального провадження» містить характеристику організаційно-психологічних засад взаємодії судді з підсудним, свідком, потерпілим та експертом.

Згідно з результатами анкетування, найбільш типовими когнітивними ілюзіями, що спричиняють помилкові рішення судді, є (41,4 %): «якірний ефект» – початкове знання переважає кінцеві оцінки; «межовий ефект» – уявлення про потенційні здобутки і втрати під час прийняття серйозних рішень; спонтанна упередженість – перебільшення людьми власної здатності передбачати і віра в те, що інші мали б передбачити розвиток подій краще, ніж насправді було можливо; евристична репрезентативність – обґрунтування суджень до тієї межі, до якої доказ, будучи проаналізованим, залишається репрезентативним представником певної категорії; егоцентричні ухили – перебільшення власних здібностей та значення своїх дій.

Узагальнення одержаних емпіричних даних дозволяє стверджувати, що на формування внутрішнього переконання судді впливає здебільшого інформація про судимість особи (62,1 %), а також зовнішність обвинувачених, їх расова та етнічна приналежність (24,6 %), соціальний статус і привабливість потерпілого (45,8 %). Серед суб'єктивних чинників – стать судді та місце його проживання; вищий навчальний заклад, у якому здобуто вищу юридичну освіту; історичний період призначення на посаду судді; вік призначення на посаду судді; регіон знаходження та інстанція суду; професійно-трудова досвід до обіймання посади судді, а також рівень егоцентризму судді, «якірний ефект», вплив евристичної репрезентативності.

Визначено, що причинами помилкових засуджень можуть стати: психічний та фізичний примус (55,2 %), помилкова ідентифікація очевидцем (потерпілим, свідком), неправдиві зізнання (39,4 %), «засуджувальна психологія» (44,3 %), недосконалі криміналістичні дослідження (27,1 %), прокурорсько-слідчі помилки (25,6 %), неякісна робота адвоката (18,2 %). Існують такі види неправдивих зізнань: добровільні неправдиві зізнання – самовикривальні заяви, зроблені без зовнішнього тиску (через бажання когось захистити, задоволення патологічного потягу до слави чи визнання,

самопокарання); примусово-податливі неправдиві зізнання – зізнання особи з метою уникнення агресивних методик допиту, явної чи прихованої загрози, отримання винагороди; примусово засвоєні неправдиві зізнання – невинна особа приходить до віри в те, що вчинила злочин (через втому, тиск, спантеличеність, розпач, безвихідь).

Зізнання підсудного є найбільш впливовим чинником для формування внутрішнього переконання судді (48,3 %). При цьому його оцінка підсудного повинна передбачати три ступені верифікації: оцінка умов, у яких воно зроблене, та межі застосування технік примусу (використання прямих чи завуальованих обіцянок, погроз та інших технік соціального впливу); оцінка деталей зізнання щодо їх змістовності, точності та стосунку до обставин злочину, які можна перевірити; встановлення джерела інформації про деталі, що містяться в зізнанні.

Свідок хоча й перебуває у більш комфортному психологічному стані, ніж підсудний, але точність його показань також далека від бажаної, причому чим більше віддаляється подія, тим більш помилково вона відтворюється. Існують такі помилки, як пропуск того, що мало місце насправді, додавання того, чого не було, різні перекручування, передусім, якщо кримінальне провадження стосується кількості, якості, розміщення і взаємозв'язків предметів. Утім слід розрізняти помилкові свідчення і брехню: у них відсутній елемент свідомого повідомлення інформації, що не відповідає дійсності.

Показання потерпілого, порівняно зі свідком, мають іще вищий відсоток помилковості через враження сприйняття, зумовлене перебуванням останнього в епіцентрі злочину. При цьому психологічна травма потерпілого в багатьох випадках набагато серйозніша від отриманих під час вчинення злочину фізичних травм чи втрати власності. Психологічні реакції потерпілого можуть бути м'якими (незначні порушення сну, роздратованість, хвилювання, напруженість у міжособистісних стосунках, розсіяння уваги чи загострення попередніх хвороб) та гострими (депресія, алкогольний чи наркотичний експес, суїцидальні думки та ін.). У будь-якому разі потерпілий зазнає травматичного стресу. Тому його показання необхідно оцінювати критично, без проявів емоцій.

Розділ 4 «Функціонально-психологічна характеристика здійснення кримінального судочинства» складається з трьох підрозділів, які відображають психологічну сутність інформаційно-пошукових та комунікативних слідчих (розшукових) дій, а також проблемні аспекти здійснення процесуальних дій у кримінальному процесі. Така необхідність обґрунтована значним ступенем психологізованості взаємодії судді із суб'єктами та об'єктами судового провадження загалом та кримінального, зокрема, що потребує високого рівня загальної і спеціальної психологічної підготовленості судді.

У підрозділі 4.1 «Функціонально-психологічний аналіз здійснення інформаційно-пошукових слідчих (розшукових) дій» висвітлено психологічні особливості впізнання, обшуку, огляду, слідчого експерименту та освідчування.

Пред'явлення для впізнання – одна з найбільш переконливих слідчих дій, за допомогою якої збираються та закріплюються докази в кримінальному судочинстві. Окрім того, результати впізнання чинять суттєвий вплив на суддю та присяжних, а впізнання особи як злочинця часто стає вирішальним при визнанні його вини. Під час прийняття рішення судді слід зважати на те, що на надійність впізнання суттєво впливають такі чинники: присутність спонукання; вплив стверджувальної упередженості; навіювання на відповідь; формулювання висновків на підставі обмежених даних; невикористання контрольних груп; вибіркове тлумачення даних; недостатність гіпотез. З метою зменшення впливу відносних суджень на процес впізнання доцільно перед початком впізнання попереджати свідка чи потерпілого про те, що злочинця може і не бути в запропонованій для впізнання шерензі чи фотографіях. Зменшенню кількості помилкових впізнань сприятиме також послідовне пред'явлення осіб для впізнання. Для реалізації такого підходу запропоновано внести зміни до ст. 228 КПК України в частині скасування вимоги щодо одночасного впізнання, а перше речення ч. 2 ст. 228 КПК України викласти в такій редакції: «Особа, яка підлягає впізнанню, пред'являється особі, яка впізнає, по черзі разом з іншими особами тієї самої статі, яких має бути не менше трьох і які не мають різких відмінностей у віці, зовнішності та одязі».

Обшук має дуалістичний характер і є взаємодією двох сторін – обшукувача та обшукуваного. Обшукувач використовує психологічні знання для максимального збору інформації стосовно обшукуваного, його психологічної характеристики, життєвого досвіду тощо з метою оцінювання його здатності виконати конкретні дії з приховування доказів злочину, а також упевненості в подоланні бар'єрів, що перешкоджають цій поведінці. На підставі отриманих даних він висуває версії щодо можливих місць приховування та способів маскування.

Огляд (місцевості, приміщення, речей, документів та ін.) – єдина слідча (розшукова) дія, проведення якої у невідкладних випадках дозволяється до внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань, що пов'язане з невідкладністю та необхідністю оперативного вивчення місця й обстановки вчинення злочину, виявлення слідів та іншої інформації, яка уможливить швидке та повне розслідування злочину. Систематизація інформації під час огляду – це процес встановлення когнітивних тенденцій, поведінкових рис, мотивації, емоційного стану та демографічних особливостей невідомого правопорушника, що ґрунтується на характеристиці й доказах, зібраних на місці злочину. На їх підставі формується психологічний портрет злочинця та встановлюються «інформаційні ключі» до розкриття злочину (спосіб дій злочинця, вияви персоналізації, зміни обстановки, отримання сувенірів, психологічні виправлення).

Основна мета слідчого експерименту полягає у створенні можливості спостереження в реальному контрольованому часі за обстановкою, обставинами, діями, які супроводжували злочин, проведенні наукових досліджень фізичних доказів, і за цими результатами шляхом використання

законів логіки висунення версій щодо процесу розвитку злочинної діяльності. Проведення слідчого експерименту доцільно поділяти на окремі етапи: збирання інформації; висунення припущення; формулювання гіпотези; тестування або власне слідчий експеримент; формування теорії.

Психологічна складова освідування надзвичайно напружена, оскільки пов'язана з порушенням особистої зони особи. Окрім того, поведінці слідчого притаманні анормальні для повсякденного життя ознаки: порушення соціальних норм, які визначають правильну і неправильну поведінку; статистична рідкість; спричинення особистісного дискомфорту. Під час проведення освідування виникає конфліктна ситуація, для вирішення якої необхідно аналізувати прагнення сторін, стратегії і тактики їх поведінки та їх сприйняття такої ситуації. Важливим засобом зниження рівня конфліктності під час освідування є встановлення психологічного контакту, який зніме напруженість та негативні установки освідуваного.

У підрозділі 4.2 «Психологічні особливості комунікативних слідчих (розшукових) дій» проаналізовано психологічні особливості допиту.

Зазначено, що проведення допиту вимагає врахування як психологічних особливостей допитуваного, так і процедури його здійснення. На першому етапі слідчий суддя повинен з'ясувати сталі й ситуативні параметри допитуваного з метою визначення способів та меж взаємодії. На другому етапі необхідно встановити психологічний контакт. Третій етап передбачає планомірну й логічну постановку запитань, зіставлення наявної інформації з метою виявлення та усунення прогалин слідства.

Обґрунтовано, що основною причиною неправдивих зізнань є повідомлення підозрюваному фальшивих доказів, які критично підсилюють обвинувачення. Різновидом фальшивих доказів є блеф – удавана наявність доказу. Усе це за своєю сутністю становить оману, а його використання у правозастосовній практиці завжди пов'язане з питаннями етико-моральної допустимості. Тому запропоновано зобов'язати допитувача окремим документом інформувати суддю про факт використання фальшивого доказу.

Процес прийняття рішення допитуваним залежить від індивідуальних, кримінальних та контекстуальних чинників. Перші представлені індивідуально-психологічними властивостями особи, а також її віком, етнічним походженням, злочинним досвідом. До других належать характер і тяжкість злочину. Треті визначаються якістю і силою доказів; можливістю доступу до правової допомоги; стратегіями і техніками допиту.

З метою уникнення неправдивих зізнань необхідно визначити рівень сугестивності та когнітивної здатності допитуваного. Остання становить собою складноструктуровану властивість особи адекватно опрацьовувати інформацію, виявлення якої неможливе за умов дефіциту часу та відсутності в судді належного рівня психологічних знань. У зв'язку з цим, її встановлення потребує залучення спеціаліста-психолога. Найбільш типовими виявами неналежної когнітивної здатності є неусвідомлена дезінформація з боку допитуваного.

Одночасний допит має гостроконфліктний характер, зумовлений суперечливими позиціями його учасників. Рольова діяльність його учасників пов'язана з індивідуальною метою кожного з них домогтися справедливого покарання, уникнути або зменшити покарання та ін. Соціально-психологічні чинники охоплюють спроби обману, несвідоме повідомлення неточностей тощо. При проведенні одночасного допиту слідчий має виконувати функцію модератора, оскільки від вдалого вибору ним часу, якісної організації процесу проведення залежить і його кінцевий результат.

У підрозділі 4.3 «Суб'єктивні детермінанти судових помилок та рекомендації щодо їх усунення» описано суб'єктивні чинники, що впливають на ефективність суддівської діяльності.

Зокрема, аргументовано, що якість оцінки суддею доказів залежить від низки чинників: надійності інформації; повноти доказової бази; чутливості до змістовності доказу, що детермінує вибір одного з доказів серед альтернативних; впливу доказів невизначеної точності; опору враженням, сформованим на підставі дискредитованих доказів, що визначається тенденцією інтерпретувати нову інформацію через призму вже існуючих уявлень.

Найбільш типові ймовірнісні помилки при оцінюванні доказів зумовлено невизначеністю ситуації вчинення злочину, збіганнями, подвоєними судженнями (два докази, отримані з одного джерела, оцінюються як взаємопов'язані елементи, що підсилює значущість кожного з них), помилковим сприйняттям базових значень шляхом типізації (рекетир, комп'ютерний хакер), похибками мислення, впливом групової думки, егоцентризмом судді та його нездатністю визнавати власні помилки, а також дефектами в організації роботи, зокрема, «гонитвою» за показниками.

Розділ 5 «Напрями підвищення ефективності психологічного забезпечення судової діяльності» складається з трьох підрозділів, у яких викладено авторське бачення напрямів удосконалення професійно-психологічного відбору, адаптації й атестації суддівських кадрів; сутності та перспектив морально-психологічної підготовки працівників суду; перспектив оптимізації використання психологічних знань у кримінальному судочинстві.

У підрозділі 5.1 «Удосконалення професійно-психологічного відбору, адаптації та атестації суддівських кадрів» сформульовано засади сучасного підходу до формування суддівського корпусу, комплектування його фахівцями, які б максимально відповідали високим вимогам статусу судді, що визначає необхідність переходу від суб'єктивно-особистісної оцінки до науково-обґрунтованого професійного психологічного відбору кандидатів на посаду.

Обґрунтовано, що питання призначення суддів на посаду, зокрема вперше, має надзвичайно важливе значення, адже від того, наскільки ретельно добиратимуться кадри, залежить функціонування судової гілки влади у державі. Професіоналізм судді – це сукупність знань, інтелекту, культури, морально-психологічних якостей, необхідних для повноцінного здійснення посадових обов'язків. Тому правильна оцінка ступеня готовності кандидата до відповідальної і різносторонньої діяльності є першочерговим завданням.

Необхідність ретельного психологічного обстеження кандидата на посаду судді обумовлена підвищеними вимогами до особи, професійні обов'язки якої пов'язані з участю в найскладніших соціально-правових відносинах, що виникають під час здійснення правосуддя; значною відповідальністю та серйозністю наслідків судових помилок, що призводять до втрати авторитету судової влади загалом; значними матеріальними витратами, пов'язаними з призначенням та звільненням суддів, які виявилися неспроможними адаптуватися до роботи.

Проведення обстеження з метою вивчення індивідуально-психологічних характеристик кандидата на посаду судді передбачає добровільну згоду особи та здійснюється у два етапи: перший день – після попередньої бесіди з кандидатом проводиться тестування з використанням психометричних та інших тестових методик; другий день – психодіагностична бесіда (співбесіда) після вивчення первинних результатів. Під час співбесіди фіксуються особливості психологічного анамнезу життя, уточнюються результати психодіагностики, здійснюється спостереження за емоційними та поведінковими реакціями кандидата.

Професійний психологічний відбір полягає у здійсненні комплексних заходів, які дозволяють виявити осіб, найбільш придатних за своїми психологічними якостями до навчання й успішної професійної діяльності за конкретною спеціальністю. Основним завданням такого відбору є оцінка професійної придатності кандидата за психологічними показниками і здійснення на цій основі довготермінового прогнозу ефективності його подальшої професійної діяльності. Ключовим поняттям для професійного психологічного відбору є «професійна придатність», що відображає індивідуальні особливості, необхідні для успішного виконання трудової діяльності, а також характеристики об'єкта праці (змісту, засобів, умов організації діяльності) щодо їх відповідності можливостям людини.

Сутність професійної придатності полягає в тому, що вона відображає: 1) вибір виду діяльності (професії), найбільш відповідної схильностям і здібностям конкретної людини; 2) задоволення інтересу до обраної професії і задоволеність процесом та результатами конкретної праці; 3) міру оцінки ефективності, надійності, безпеки виконання трудових функцій, індивідуальну міру результативності праці; 4) вияв соціального (професійного) самовизначення особи, її самоствердження, самореалізації, самовдосконалення у праці; 5) розвиток «Я-концепції», зародження і становлення образу «Я-професіонал», прагнення суб'єкта діяльності до досягнення еталонної моделі професіонала.

Основними принципами професійного психологічного відбору визначено: 1) комплексність, що вимагає врахування особливостей компенсації окремих професійно важливих якостей і функцій, їх взаємозв'язку, мінливості й динамічності; 2) наукову обґрунтованість, що передбачає розробку і використання рекомендацій щодо визначення професійної придатності з урахуванням наукових положень теоретичного і методичного характеру, а

також особливостей конкретного виду діяльності; 3) динамічність, що передбачає раціональну послідовність проведення цієї процедури, забезпечує не лише накопичення й уточнення інформації про індивідуально-психологічні особливості особи і, відповідно, підвищення надійності прогнозу придатності, але й можливість диференційованого її прогнозування на етапах професійної діяльності; 4) активну оцінку професійної придатності, згідно з якою заходи профвідбору не повинні обмежуватися констатацією «діагнозу» або «прогнозу»; в разі негативних висновків результати психологічного обстеження слід використовувати для рекомендацій щодо корекції професійних планів особистості, орієнтації її на більш адекватні професійні вибори.

У підрозділі 5.2 «Сутність та перспективи морально-психологічної підготовки працівників суду» висвітлено морально-психологічні засади підготовки працівників судів як сучасного виду прикладної, спеціально організованої професійної підготовки з метою підготовки особи до втручання в моральні колізії судочинства та до подолання психологічних труднощів професійної діяльності, формування морально-психологічної підготовленості й забезпечення ефективності вирішення професійних завдань. Організаційно вона представлена комплексом взаємопов'язаних заходів, спрямованих на формування й розвиток морально-психологічних якостей та емоційно-вольових станів працівника.

Морально-психологічна підготовленість – інтегроване структурне особистісне утворення, що є передумовою успішного виконання професійної діяльності; стійкий стан особистості, який має власну структуру й характеризується наявністю об'єктивних і суб'єктивних компонентів; показник фахової майстерності, що повинен цілеспрямовано формуватись у процесі професійної підготовки особового складу та підтримуватись в процесі психологічного супроводження службової діяльності.

Завданнями морально-психологічної підготовки працівників суду є: розвиток морально-психологічної орієнтованості особистості, що виражається в постійній увазі, прагненні до виявлення і врахування психологічних аспектів при виконанні будь-яких професійних дій та зумовлює гуманістичну спрямованість фахівця; розвиток і вдосконалення професійно значущих якостей; формування професійно-важливих психологічних умінь і навичок (ефективне встановлення психологічного контакту зі співрозмовником у штатних та психологічно напружених ситуаціях взаємодії; реалізація спрямованого психологічного впливу на співрозмовника для зміни його емоційного стану, намірів, ставлень; діагностика та корекція індивідуального стилю поведінки в конфліктних ситуаціях; посередницькі дії для розв'язання або локалізації конфлікту в умовах професійної взаємодії; розвиток і вдосконалення вмінь самоконтролю та самовладання у психологічно складних ситуаціях взаємодії та ін.); оволодіння спеціальними психологічними знаннями та відповідними методами, що стосуються процесу успішної адаптації молодих фахівців при вступі на посаду; формування психологічної стійкості особи до професійної деформації упродовж усього терміну суддівської діяльності.

Такі завдання можуть бути вирішені за допомогою наступних заходів: психологічне забезпечення процесу професійного самовизначення майбутніх суддів та інших працівників суду; професійно-психологічна адаптація молодого суддівського працівника; профілактика виникнення службових конфліктів у системах відносин «працівник – колеги по роботі» та «працівник – громадяни»; формування готовності до роботи в стресогенних та екстремальних умовах за рахунок підвищення інтелектуально-емоційної стійкості; психологічне супроводження судової діяльності, що дозволить більш ефективно виконувати професійні обов'язки; тренінгові заняття з розвитку комунікабельності та стресостійкості, що опосередковано впливають на формування морально-психологічних якостей особистості; психопрофілактика девіантної поведінки та професійної деформації; здійснення періодичних психодіагностичних процедур, спрямованих на об'єктивну оцінку морально-психологічних якостей суддів та інших працівників суду, що дозволяє прогнозувати їх професійну успішність.

Вирішення зазначеного комплексу завдань та реалізація необхідних заходів потребує належного кадрового забезпечення, тобто введення в штатний розклад судів посади практичного психолога. Такий фахівець здатен цілеспрямовано використовувати знання, методи та технології юридичної і судової психології з метою підвищення ефективності діяльності суддів та інших працівників судів. На нього покладається здійснення значного обсягу навчально-виховних та консультаційно-допоміжних функцій, що загалом складають сутність поняття «психологічне супроводження професійної діяльності».

Таке супроводження має стати однією з функцій психологічної служби в системі судових органів та повинне включати в себе комплекс організаційних, психологічних і педагогічних заходів, спрямованих на формування і розвиток у працівників професійно значущих особистісних якостей і психологічної готовності до професійної діяльності.

У підрозділі 5.3 «Оптимізація використання психологічних знань у кримінальному судочинстві» обґрунтовано актуальність використання у кримінальному судочинстві спеціальних психологічних знань.

Узагальнення одержаних емпіричних результатів свідчить про те, що переважна більшість суддів має практичний досвід призначення судової психологічної експертизи при розгляді кримінальних проваджень, але на судові засідання експерта-психолога для роз'яснення свого висновку вони запрошують украй рідко, спеціаліста-психолога не запрошували жодного разу. Консультація з психологом перед призначенням судово-психологічної експертизи також є винятковою подією. Таке «ігнорування» суддями психологічних знань пояснюється недостатньою їх поінформованістю про можливість судової психології, а також стислими термінами кримінального провадження та браком бюджетних коштів.

Упередження щодо можливості втручання психолога у сферу компетенції суддів-юристів не можуть бути визнані переконливими. Експерт-психолог не

підмінює собою суд чи слідчого. При одному й тому ж об'єкті аналізу, вони мають різні предмети дослідження і використовують різні методи. Правову значущість обставин визначає суд, зважаючи насамперед на наявність об'єктивного зв'язку з фактами предмета доведення. Експерт-психолог опрацьовує питання, порушені перед ним судом, і не має права виходити за їх межі; його висновок є одним із доказів, що піддається оцінюванню судом.

Мета використання спеціальних психологічних знань у суді – визначення в діагностованої особи індивідуально-психологічних особливостей, рис характеру; провідних якостей особистості; мотивовірних чинників психічного життя та поведінки; емоційних реакцій та станів; закономірностей перебігу психічних процесів, рівня їхнього розвитку та індивідуальних її властивостей. Завдання конкретизуються залежно від виду експертизи й об'єкта дослідження.

Об'єкт дослідження експерта-психолога можна визначити як психічну діяльність підекспертної особи в юридично значущих ситуаціях. Загальний предмет судово-психологічної експертизи – елементи психічної діяльності людини, характеристика й експертна оцінка яких мають значення для встановлення об'єктивної істини у провадженні. Окремі предмети визначають різні її завдання – визначення ступеня усвідомленості здійснення юридично значущих дій і можливостей вольового управління ними; принципової здатності особи правильно сприймати факти навколишньої дійсності, а також запам'ятовувати й відтворювати інформацію, що становить інтерес для суду; ієрархії психологічних мотиваційних ліній поведінки тощо.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення та нове вирішення важливої аксіологічної, акмеологічної і праксеологічної проблеми, а саме: визначено концептуальні засади судової психології; узагальнено стан нормативно-правового забезпечення кримінального судочинства; встановлено психологічні особливості судової діяльності, зокрема, її соціальної та психологічної сутності, організаційно-психологічних засад взаємодії судді із суб'єктами та об'єктами кримінального провадження; надано функціонально-психологічну характеристику здійснення інформаційно-пошукових та комунікативних слідчих (розшукових) дій; обґрунтовано рекомендації щодо підвищення ефективності психологічного забезпечення судової діяльності.

Одержані в процесі дослідження наукові результати підтверджують покладену в його основу гіпотезу, а реалізовані мета й задачі дають підстави для висновків, що мають як теоретичне, так і прикладне значення. Найсуттєвішими з них є такі.

1. Історія розвитку судової психології в Україні представлена трьома основними етапами: 1) кінець XVII ст. – кінець XIX ст. – накопичення фактів та встановлення основних психологічних закономірностей, притаманних процесові кримінального судочинства; 2) перша половина XX ст. – розгортання експериментальних досліджень учасників юрисдикційного процесу та офіційне

визнання судової психології як наукової галузі та прикладного напрямку; 3) друга половина XX ст. – початок XXI ст. – оформлення судової психології як напрямку юридичної психології.

На останньому етапі остаточно визначено місце судової психології в системі наук. Згідно з сучасними уявленнями, юридична психологія має низку галузей, у тому числі психологію юрисдикційного процесу; судова психологія – один із напрямів цієї галузі, поряд з оперативно-розшуковою психологією, слідчою психологією, психологією адвокатури та прокуратури, психологією інших фахових напрямів юрисдикційного процесу. За ступенем узагальнення вона належить до науково-прикладної групи психологічних наук.

2. Судова психологія – це наука, що вивчає закономірності людської психіки, які виявляються у процесуальній діяльності особи-учасника юрисдикційного процесу, а також розробляє на основі процесуального законодавства психологічні рекомендації, що забезпечують оптимальне досягнення завдань правосуддя.

Об'єктом судової психології є суспільні відносини, які виникають між учасниками юрисдикційного процесу; її предмет – особливості розвитку та вияви психічних закономірностей, пов'язаних із процесом діяльності щодо здійснення правосуддя.

Основне завдання судової психології – пізнання особливостей судової діяльності та особистості суб'єктів судочинства в контексті психологічної науки з метою надання науково обґрунтованих рекомендацій щодо її оптимізації. Її специфічні завдання: виявлення психічних властивостей, які необхідні для здійснення процесуальних функцій; вивчення особистості правопорушників та інших учасників судового провадження; виявлення закономірностей виникнення і розвитку дефектів соціально-психологічних властивостей особистості, які призводять до вчинення кримінальних правопорушень; вивчення змісту і процесу формування правосвідомості та його відхилень; гуманізація та індивідуалізація покарання; перевиховання і виправлення осіб, які вчинили правопорушення. Загалом, вирішення цих завдань спрямоване на зміцнення правосвідомості громадян, підвищення якості судового процесу, оптимізацію діяльності учасників судового засідання.

3. Методологія сучасної судової психології зумовлена, насамперед, загальнонауковими принципами (історизму, об'єктивності, детермінізму, взаємозв'язку психіки й діяльності, системності, розвитку, гуманізму, активності і творчої діяльності, зворотного зв'язку). Спеціальними методологічними принципами судової психології є принципи психологічної специфічності, юридичної специфічності, психологічної цілісності, конструктивності, гуманності та законності. Методи судової психології представлені методами «материнської» науки – юридичної психології та поділяються на методи наукового дослідження і методи психологічного впливу.

4. Українська національна правова система набула свого завершення в XVII ст., однак через втрату Україною державності цей процес не дістав офіційного визнання і законодавчого закріплення. Багатовіковий досвід

кримінального судочинства зібрано в «Правах, по которым судится малороссийский народ» (1743 р.). У цьому правовому акті апеляція визначалась як правильне відкликання і перенесення кримінального провадження з нижчого суду до вищого, коли одна зі сторін вважала себе скривдженою вироком, винесеним у нижчому суді. Основні його нормативні настанови ґрунтувалися на Литовському статуті, зазвичай із паралельними посиланнями на джерела німецького права. Царський уряд не затвердив проект цього кодексу, але завдяки об'єктивній відповідності суспільно-політичному становищу України його норми застосовували національні суди.

Однією з найпоспідовніших буржуазних реформ XIX ст. стала судова реформа 1864 р. Статут кримінального судочинства 1864 р. передбачав окреме оскарження, апеляцію, касацію та відновлення кримінальних проваджень. Вироки, винесені окружним судом з участю присяжних засідателів, а також з'їздом мирових суддів та Судовою палатою як судами другої інстанції, вважались остаточними і могли бути оскаржені тільки в касаційному порядку.

5. Для ефективного здійснення правосуддя необхідне дотримання міжнародних стандартів у діяльності суддів («Загальна (універсальна) хартія суддів», «Правила етичної поведінки суддів, їх застосування та додержання», «Про стандарти незалежності судових органів та незмінюваності суддів», «Хартія суддів Європи», «Основні принципи незалежності судових органів» та ін.). У їх контексті об'єктивними чинниками незалежності судді визначено: 1) наявність умов, що забезпечують його особисті інтереси як громадянина; 2) правовий статус, що убезпечує суддю від будь-якого стороннього впливу. Суб'єктивний чинник реалізується завдяки високому рівню його професійної компетентності та морально-психологічної підготовленості.

6. Згідно з чинним кримінальним процесуальним законодавством України, у державі право як явище має перевагу над будь-якими рішеннями і діями окремих суб'єктів, тобто принцип верховенства права звернено як до приватних осіб, так і до державних органів і посадових осіб. В основу принципу верховенства права покладено ідею підкорення державної влади праву заради гарантування та захисту прав і свобод людини. Можна виділити три основні підходи до тлумачення змісту цього принципу: 1) формально-юридичний (ґрунтується на аналізі нормативного закріплення принципу загалом та окремих критеріїв його дотримання); 2) матеріально-правовий (заснований на моральних уявленнях про належну правову систему, визначає стан реалізації верховенства права); 3) функціональний (основним критерієм є ефективність права та правової системи щодо виконання функції захисту прав та інтересів людини).

7. Типовим для сьогодення є оцінювання соціальної та психологічної сутності професійної діяльності судді лише як необхідності реалізації його юридичних знань. Однак у процесі навчання та адаптації до суддівської посади помилково опускається психологічна складова професії, зумовлена тим, що в залі судових засідань взаємодія відбувається з конкретними людьми.

Унаслідок традиційного ігнорування цього аспекту професійної діяльності судді вимушені на свій розсуд, фактично інтуїтивно визначати способи поведінки в залі судового засідання. Такі стихійні пошуки можуть призвести до формування ефективних комунікативних прийомів та конструктивних методів психологічного впливу, але іноді небажаним їх результатом стає підвищення емоційного напруження та деструктивної поведінки як самого судді, так і представників сторін.

Таким чином, професійна діяльність судді передбачає два рівно важливі компоненти – юридичну грамотність та психологічну компетентність. Психологічна компетентність судді, що безпосередньо виявляється в комунікативних вміннях управління процесом судового засідання та саморегуляції, з одного боку, вона є важливим елементом профілактики емоційного вигорання суддів, а з іншого – механізмом зростання довіри до судової системи в Україні загалом. Отже, така постановка проблеми висуває перед українськими судами завдання не лише ретельного психологічного відбору кандидатів на посаду судді, а й упровадження системи розвитку психологічної підтримки суддів та їх комунікативної компетентності.

8. Удосконалення вітчизняної системи досудового розслідування потребує виявлення та усунення недоліків, які доцільно поділяти на три групи: когнітивна упередженість; імовірнісні помилки; організаційні пастки. Когнітивна упередженість пов'язана з особливостями сприйняття та відтворення інформації, які ніколи не перебувають у стані свободи, а постійно знаходяться під впливом попереднього досвіду та очікувань. Саме тому зміст оригінального та відтвореного повідомлення ніколи повністю не збігається, а слідчі та працівники більш охоче сприймають інформацію, яка підсилює висунуті ними версії. Імовірнісні помилки трапляються через переважання інтуїції над логікою, що є цілком можливим через відсутність надійної інформації та наявність стану психологічного напруження. Найчастіше вони спричиняються «якірним ефектом», вузьким баченням ситуації (фокусуванням на мінімальній кількості альтернатив), доступністю (легкістю пригадування аналогічних випадків), контекстуванням (викривленням контексту інформації за допомогою способу її презентації) та недостатньою репрезентативністю (оцінкою однієї події шляхом порівняння її з іншою).

Для нівелювання впливу недопустимих доказів на формування внутрішнього переконання судді доцільно виробити механізм, що не допускати такі докази до судді, який виносить рішення по суті справи. Він може полягати в запровадженні нової стадії судового розгляду справи – перевірконого провадження, коли один суддя перевіряє матеріали провадження щодо наявності недопустимих доказів, після цього провадження перерозподіляється іншому судді, який після її розгляду виносить рішення по суті.

9. Під час прийняття рішення судді слід зважати на такі найбільш суттєві психологічні чинники при реалізації інформаційно-пошукових слідчих (розшукових) дій: 1) при проведенні впізнання на надійність його результатів

суттєво впливають присутність спонукання, вплив стверджувальної упередженості, навіювання на відповідь, формулювання висновків на підставі обмежених даних, невикористання контрольних груп, вибіркове тлумачення даних та недостатність гіпотез. Зменшенню кількості помилкових впізнань сприятиме послідовне пред'явлення осіб для впізнання, а також попередження свідка чи потерпілого про те, що злочинця може і не бути в запропонованій для впізнання шерензі чи фотографіях; 2) при проведенні огляду – необхідність систематизації інформації як процесу встановлення когнітивних тенденцій, поведінкових рис, мотивації, емоційного стану та демографічних особливостей невідомого правопорушника, яка ґрунтується на характеристиці та доказах, зібраних на місці злочину. На їх підставі формується психологічний портрет злочинця та встановлюються «інформаційні ключі» до розкриття злочину (спосіб дій злочинця, вияви персоналізації, зміни обстановки, взяття сувенірів, психологічні виправлення); 3) при проведенні освідчування – порушення «особистої зони» особи та інші аномальні для повсякденного життя ознаки (статистична рідкість, спричинення особистісного дискомфорту). Освідчування завжди є конфліктною ситуацією, для вирішення якої необхідно аналізувати прагнення сторін, стратегії і тактики їх поведінки та їх сприйняття конфліктної ситуації. Важливим засобом зниження конфліктності під час освідчування є встановлення психологічного контакту, який зніме напруженість та негативні установки освідчуваного.

10. Сутність обвинувального методу допиту полягає в активному застосуванні різноманітних маніпулятивно-залякувальних тактик психологічного тиску. Його основні етапи: 1) нейтральне опитування з метою визначення, чи справді особа є «належним підозрюваним», що ґрунтується на аналізі невербальних поведінкових ключів та лінгвістичних стилів, які прийнято вважати індикаторами обману; 2) система психологічних тактик, спрямованих на досягнення поступливості та кінцевої згоди допитуваного, що передбачає ізоляцію допитуваного, презюмування його вини та наявності беззаперечних обвинувальних доказів, намагання завоювати його довіру обіцянками більш м'яких наслідків у разі зізнання.

Інформаційно-пошуковий метод допиту ґрунтується на компонентах когнітивного інтерв'ю – техніки відновлення емоцій, деталей, послідовності подій, які особа безпосередньо сприймала. За його допомогою ефективно долаються психологічні бар'єри: мотиваційні – ворожість, неохочість до співпраці; емоційні – небажання звертатися до негативної чи неприємної інформації; когнітивні – нерозуміння своєї ролі в процесі відновлення інформації. Основні етапи допиту: 1) привітання та персоналізація, усунення негативних установок, налагодження контакту; 2) пояснення мети й умов взаємодії; 3) вільна розповідь, що передбачає якомога повніше відновлення контексту події (у прямій хронології, у зворотній, від імені іншого учасника тощо); 4) відповідь на запитання слідчого судді; 5) підведення підсумків та оцінка отриманої інформації.

11. До найбільш типових причин судових помилок належать суб'єктивні детермінанти формування внутрішнього переконання судді. Для їх нейтралізації слід враховувати, що критеріями правдивих тверджень підсудного, на відміну від оманливих, слід вважати: відсутність суперечностей та логічної незмістовності; незвичні деталі й повідомлення про неочікувані ускладнення не повинні суперечити логічній змістовності; певні елементи події можуть викладатися в несистематичний, хронологічно неорганізований спосіб; кількість деталей; контекстуальні вкраплення як опис події у взаємозв'язку з певним місцем, часом, особистими стосунками з іншими людьми до і після вчинення злочину; репродукція розмов – переказування розмов інших людей у рольовий спосіб, використовуючи при цьому їх мову, манери, словниковий запас; повідомлення про неочікувані ускладнення під час події; незвичні, незрозумілі та надлишкові деталі, що стосуються особливих і неочікуваних елементів свідчень; споріднені зовнішні асоціації та опис суб'єктивного психічного стану; спонтанні виправлення та визнання підсудним «провалів у пам'яті»; висловлення сумнівів з приводу свідчень інших людей; самоосуд; деталі, які характеризують злочин.

12. Основними завданнями психологічного обстеження кандидата на посаду судді є: 1) експертний аналіз індивідуально-психологічних особливостей особистості, які здатні позитивно чи негативно впливати на професійну діяльність; 2) виявлення серед кандидатів на посаду осіб із нервово-психічною невірноваженістю, а також тих, які перебувають у стані дезадаптації; 3) виявлення осіб з асоціальними установками, корисливо-утилітарною мотивацією, а також тих, які зловживають психоактивними речовинами.

Процедура професійного психологічного відбору, з одного боку, має бути регламентованою, що важливо для забезпечення одноманітності умов проведення психологічного обстеження кандидатів, а отже, необхідної надійності результатів, які отримуються; з іншого – велика кількість діагностичних засобів, що спрямовані на вивчення професійно важливих якостей і мають різні часові й технічні вимоги, дозволяє розробити програму обстеження так, щоб воно було максимально економічним за часовими й іншими витратами і, водночас, надавало необхідну для прийняття кадрових рішень інформацію.

13. Завдання морально-психологічної підготовки можуть бути вирішені за допомогою комплексу заходів: 1) психологічне забезпечення процесу професійного самовизначення майбутніх суддів та інших працівників суду; 2) первинний психологічний відбір; 3) професійно-психологічна адаптація молодого суддівського працівника; 4) профілактика виникнення службових конфліктів у системах відносин «працівник – колеги по роботі» та «працівник – громадяни»; 5) формування готовності до роботи у стресогенних та екстремальних умовах; 6) психологічне супроводження судової діяльності; 7) розвиток комунікабельності; 8) психопрофілактика девіантної поведінки та професійної деформації; 9) здійснення періодичних психодіагностичних

процедур, спрямованих на об'єктивну оцінку морально-психологічних якостей суддів та інших працівників суду, що дозволяє прогнозувати їх професійну успішність.

Експериментально підтверджена психограма судді представлена такими показниками: 1) властивості темпераменту (за опитувальником Я. Стреляу): сила процесу збудження – до 61 балів; сила гальмівного процесу – до 63 балів; рухливість нервових процесів – 58-62 бали; 2) особливості особистості (за опитувальником Р. Кеттелла): комунікативність – 6-8 балів; абстрактність мислення – 4-7 балів; емоційна врівноваженість – 7-9 балів; домінантність – 6-7 балів; стриманість – 4-6 балів; нормативність поведінки – 7-10 балів; сміливість – 6-9 балів; суворість – 4-6 балів; підозрілість – 4-5 балів; практичність – 4-5 балів; прямолінійність – 5-7 балів; впевненість у собі – 5-7 балів; консерватизм – 5-6 балів; конформізм – 5-6 балів; високий самоконтроль – 5-8 балів; змобілізованість – 4-6 балів; 3) показники інтелекту (за тестом Р. Амтхауера): реалістичність, самостійність мислення – 90-94 бали; здатність до абстрагування, точність думок – 92-98 балів; здатність виявляти зв'язки та відношення, комбінувати, робити правильні умовиводи – 90-94 бали; здатність концентрувати увагу, конструктивність – 66-70 балів; 4) піддатливість психоемоційному напруженню (за опитувальником В. Г. Андросюка): стрес – 10-14 балів, фрустрація – 12-16 балів, конфлікт – 14-18 балів; 5) комунікативні та організаторські здібності (за методикою КОС): комунікативні здібності – 0,65-0,85 балів, організаторські здібності – 0,70-0,85 балів.

14. Основними напрямками діяльності практичного психолога в органах суду мають бути: супроводження адаптації новопризначених працівників з урахуванням їх індивідуально-психологічних особливостей та професійного досвіду; участь у морально-психологічному забезпеченні судового процесу; проведення занять у системі службової підготовки з питань, що стосуються морально-психологічних аспектів професійної діяльності; вивчення соціально-психологічного клімату та розроблення рекомендацій керівництву суду щодо профілактики й розв'язання конфліктів у трудових колективах; консультування працівників стосовно дотримання морально-психологічних вимог та вимог службового іміджу в професійній діяльності; розроблення рекомендацій щодо застосування оптимальної тактики психологічного впливу на об'єкти професійного інтересу, з урахуванням вирішення конкретного професійного завдання; вивчення особливостей особистості та складання психологічних портретів учасників кримінального провадження (підсудних, свідків та потерпілих); безпосередня участь у розслідуванні обставин надзвичайних подій серед працівників судових органів, підготовка відповідних висновків і рекомендацій; психологічний аналіз причин професійної деформації працівників, підготовка рекомендацій щодо їх усунення; здійснення аналізу соціально-психологічної обстановки на території обслуговування, встановлення психологічних чинників, що її ускладнюють, розроблення практичних рекомендацій щодо їх мінімізації, безпосередня участь у розв'язанні найбільш складних у психологічному розумінні професійних завдань; допомога

керівництву суду в підвищенні авторитету судової гілки влади; психологічне супроводження інновацій у професійній діяльності.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. Черновський О. К. Теоретичні засади та прикладні аспекти сучасної судової психології : [моногр.] / Черновський О. К. – Чернівці : Технодрук, 2014. – 352 с.
2. Черновський О. К. Психологія судового розгляду кримінальних справ : [моногр.] / [Костицький М. В., Марчак В. Я., Черновський О. К., Федіна А. В.]. – Чернівці : Чернівець. нац. ун-т, 2010. – 400 с.

Рецензії:

1. Басай В. Д. Сучасна судова психологія : теоретичні засади та прикладні аспекти / В. Д. Басай // Наше право. – 2015. – № 4. – С. 175–176.
2. Охріменко І. М. Про сучасну парадигму розвитку судової психології / І. М. Охріменко // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2016. – № 1. – С. 294–296.

Статті в наукових фахових виданнях

1. Черновський О. К. Психологічна компетентність судді у практичній діяльності [Електронний ресурс] / О. К. Черновський // Вісник Вищої ради юстиції. – 2011. – № 2 (6). – С. 14–18. – Режим доступу : <http://www.vru.gov.ua/index.php?u,visu,visnik06>
2. Черновський О. К. Внутрішнє переконання судді під час оцінки доказів в адміністративній справі / О. К. Черновський, В. В. Гордєєв // Право та управління. – 2011. – № 3. – С. 340–345.
3. Черновський О. К. Правовий статус помічника судді : оновлення та колізії / О. К. Черновський, В. В. Гордєєв // Судова апеляція. – 2011. – № 4. – С. 6–12
4. Черновський О. К. Внутрішнє переконання судді / О. К. Черновський, І. А. Скуляк // Економіка і право : наук. часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. – 2011. – Вип. 15. – С. 116–121.
5. Черновський О. К. Професійна втома або синдром емоційного вигорання працівників суду / О. К. Черновський, І. А. Скуляк // Економіка і право : наук. часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. – 2012. – Вип. 17. – С. 63–68.
6. Черновський О. К. Функціонально-психологічний аналіз здійснення інформаційно-пошукових слідчих дій (на прикладі негласних слідчих дій та впізнання) [Електронний ресурс] / О. К. Черновський // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – № 3–2. – С. 329–331. – Режим доступу : www.par.in.ua
7. Черновський О. К. Юридико-психологічна характеристика судового провадження в суді першої інстанції / О. К. Черновський // Юридична Україна. – 2013. – № 4. – С. 77–81.

8. Черновський О. К. Когнітивні ілюзії судочинства / О. К. Черновський // Європейські перспективи. – 2013. – № 7. – С. 110–114.
9. Черновский А. К. Организационно-психологические аспекты взаимодействия судьи и адвоката / А. К. Черновский // Социально-гуманитарный вестник Юга России. – 2013. – № 7. – С. 167–173.
10. Черновский А. К. Организационно-психологические аспекты взаимодействия судьи с подсудимым / А. К. Черновский // *Legea si viata*. – 2013. – August. – С. 90–94.
11. Черновський О. К. Визначення професійної придатності до суддівської діяльності / О. К. Черновський // Європейські перспективи. – 2013. – № 9. – С. 207–212.
12. Черновський О. К. Шляхи вдосконалення професійно-психологічного підбору суддівських кадрів / О. К. Черновський // Наше право. – 2013. – № 9. – С. 191–195.
13. Черновский А. К. Дефекты восприятия в процессе досудебного расследования / А. К. Черновский // Социально-гуманитарный вестник Юга России. – 2013. – № 9. – С. 166–171.
14. Черновский А. К. Проблемы организации досудебного расследования / А. К. Черновский // Социально-гуманитарный вестник Юга России. – 2013. – № 10. – С. 168–175.
15. Черновский А. К. Психологическая структура судебной деятельности / А. К. Черновский // Образование и право : науч.-правовой журн. – 2013. – № 11 (51). – С. 30–44.
16. Черновський О. К. Нормативно-правове регулювання кримінального судочинства / О. К. Черновський // Наше право. – 2013. – № 12. – С. 149–157.
17. Черновський О. К. Міжнародна практика нормативно-правового забезпечення кримінального судочинства / О. К. Черновський // Європейські перспективи. – 2013. – № 12. – С. 157–165.
18. Черновский А. К. Оптимизация специальных психологических знаний в процессе уголовного судопроизводства / А. К. Черновский // *Legea si viata*. – 2013. – № 12. – С. 234–237.
19. Черновский А. К. Значение судебно-психологической экспертизы в уголовном производстве / А. К. Черновский // *Legea si viata*. – 2014. – № 1. – С. 202–207.
20. Черновський О. К. Психологічні особливості укладення угод про примирення між потерпілим та підозрюваним, обвинуваченим / О. К. Черновський, А. В. Федіна // Європейські перспективи. – 2014. – № 1. – С. 149–155.
21. Черновський О. К. Юридико-психологічна характеристика суб'єкта суддівської діяльності / О. К. Черновський // Європейські перспективи. – 2014. – № 2. – С. 159–166.
22. Черновський О. К. Вплив християнської етики на формування внутрішнього переконання судді / О. К. Черновський // Наше право. – 2014. – № 7. – С. 186–190.

23. Черновський О. К. Вдосконалення професійно-психологічного відбору та адаптації суддівських кадрів / О. К. Черновський // Європейські перспективи. – 2014. – № 10. – С. 167–171.

24. Черновський О. К. Вплив попередньої судимості обвинуваченого на формування внутрішнього переконання судді / О. К. Черновський // Право. UA. – 2015. – № 1. – С. 102–205.

25. Черновський О. К. Застосування окремих європейських стандартів при вдосконаленні суддівської освіти / О. К. Черновський, А. В. Федіна // Європейські перспективи. – 2015. – № 3. – С. 26–31.

26. Черновський О. К. Процесуальні та психологічні особливості розгляду кримінальних проваджень судом присяжних / О. К. Черновський, А. В. Федіна // Право. UA. – 2015. – № 4. – С. 145–151.

Праці апробаційного характеру

1. Черновський О. К. Морально-етичні та психологічні аспекти діяльності суддів та працівників апарату як складова частина формування демократичного суспільства / О. К. Черновський // Громадянське суспільство: емерджентність взаємозв'язків його підсистем : матеріали УІІ Всеукр. наук.-практ. конф. (Чернівці, 27–28 січ. 2011 р.). – Чернівці, 2011. – С. 26–29.

2. Черновський О. К. Окремі психологічні аспекти участі потерпілого в судовому засіданні / О. К. Черновський // Філософські, методологічні, соціологічні та психологічні проблеми права : матеріали IV Міжнар. наук.-теорет. конф. (Київ, 28–29 трав. 2011 р.). – К., 2011. – С. 397–403.

3. Черновський О. К. Окремі аспекти вдосконалення професійно-психологічного відбору суддівських кадрів / О. К. Черновський, А. В. Федіна // Філософські, методологічні та психологічні проблеми права : матеріали V Міжнар. наук.-теорет. конф. (Київ, 17 листоп. 2011 р.). – К., 2012. – С. 237–239.

4. Черновський О. К. Організаційно-психологічні аспекти взаємодії судді з прокурором / О. К. Черновський // Слово Національної школи суддів України. – 2013. – № 2 (3). – С. 116–125.

5. Черновський О. К. Психологічна структура судової діяльності / О. К. Черновський // Правова система України: сучасний стан та актуальні проблеми : матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (Івано-Франківськ, 24–25 трав. 2013 р.). – Івано-Франківськ, 2013. – С. 172–176.

6. Черновський О. К. Психологічні особливості особистості потерпілого у кримінальному процесі / О. К. Черновський // Кримінальне процесуальне законодавство: генеза, сучасний стан, перспективи : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 26 верес. 2013 р.). – К., 2013. – С. 220–225.

7. Черновський О. К. Когнітивні ілюзії судочинства / О. К. Черновський // Актуальні питання правової теорії та юридичної практики : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Ужгород, 11–12 жовт. 2013 р.). – Ужгород, 2013. – С. 199–201.

8. Черновський О. К. Межі взаємодії судді і прокурора: юридико-психологічний аналіз / О. К. Черновський // Сучасні тенденції в юридичній науці України та зарубіжних країн : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 27 груд. 2013 р.). – Ч. II. – Запоріжжя, 2013. – С. 136–139.

9. Черновський О. К. Суддя і адвокат: проблемні питання взаємодії / О. К. Черновський // Актуальні проблеми прав людини, держави та вітчизняної правової системи : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 28 груд. 2013 р.). – Ч. II. – Д., 2013. – С. 96–99.

10. Черновський О. К. Взаємодія судді з підсудним: юридико-психологічний аспект / О. К. Черновський // Реформування національного та міжнародного права: перспективи та пріоритети : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 17–18 січ. 2014 р.). – О., 2014. – С. 139–141.

11. Черновський О. К. Юридико-психологічні особливості призначення покарання у кримінальному судочинстві / О. К. Черновський // Апріорність політичної, правової та соціально-економічної свободи і компетенції – як стратегія розвитку громадянського суспільства : матеріали IX Всеукр. наук.-практ. конф. (Чернівці, 24 берез. 2014 р.). – Чернівці, 2014. – С. 218–222.

12. Черновський О. К. Соціальний статус обвинуваченого та соціальна цінність потерпілого як фактори впливу на формування суддівського рішення / О. К. Черновський // Актуальні проблеми юридичної психології : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 25 квіт. 2014 р.). – К., 2014. – С. 152–153.

13. Черновський О. К. Вдосконалення професійно-психологічного відбору та адаптації суддівських кадрів / О. К. Черновський // Національні стандарти суддівської освіти: професійна психологічна підготовка : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 4–5 листоп. 2014 р.). – К., 2014. – С. 135–142.

14. Черновський О. К. Щодо інституційного рівня судової психології / О. К. Черновський // Юридична психологія в Україні: здобутки та перспективи : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 24 квіт. 2015 р.). – К., 2015. – С. 232–235.

Посібники, методичні рекомендації

1. Черновський О. К. Судова психологія : [навч. посіб.] / [Костицький М. В., Марчак В. Я., Черновський О. К., Федіна А. В.]. – Чернівці : Чернівецьк. нац. ун-т, 2013. – 496 с.

2. Черновський О. К. Формування психологічної готовності працівників органів внутрішніх справ до дій в екстремальних ситуаціях затримання озброєного злочинця : [наук.-практ. посіб.] / [В. П. Казміренко, Л. І. Казміренко, Черновський О. К. та ін.] – К. : Рута, 2014. – 95 с.

3. Черновський О. К. Організація психологічного обстеження кандидатів на посаду судді : [метод. рек.] / Марчак В. Я., Черновський О. К., Федіна А. В. – Чернівці : Чернівецьк. нац. ун-т, 2012. – 32 с.

АНОТАЦІЯ

Черновський О. К. Судова психологія: парадигма сучасного розвитку. – *Рукопис.*

Дисертація на здобуття наукового ступня доктора юридичних наук за спеціальністю 19.00.06 – юридична психологія. – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2016.

У дисертації наведено теоретико-прикладне узагальнення стосовно парадигми сучасного розвитку судової психології, що конкретизується в таких проблемах: концептуальні засади судової психології, нормативно-правове забезпечення кримінального судочинства, психологічна структура судової діяльності, функціонально-психологічна характеристика здійснення кримінального судочинства, напрями підвищення ефективності психологічного забезпечення судової діяльності.

Сформульовано об'єкт та предмет сучасної судової психології як прикладної науки, що вивчає закономірності людської психіки, які виявляються у процесуальній діяльності особи – учасника юрисдикційного процесу, а також розробляє на основі процесуального законодавства спеціальні психологічні методи, що забезпечують оптимальне досягнення завдань правосуддя. Визначено основні та приватні завдання судової психології, сутність яких представлена пізнанням особливостей судової діяльності та особистостей суб'єктів судочинства в контексті психологічної науки. Запропоновано механізм нівелювання впливу недопустимих доказів на формування внутрішнього переконання судді. Надано класифікацію недоліків вітчизняної системи досудового розслідування.

Експериментально обґрунтовано психограму судді з критеріальними значеннями; висвітлено поняття морально-психологічної підготовки суддів, її основні завдання та заходи; визначено основні напрями діяльності практичного психолога в органах суду.

Ключові слова: судова психологія, кримінальне судочинство, судова діяльність, психологічні методи, внутрішнє переконання, психограма судді, морально-психологічна підготовка.

АННОТАЦИЯ

Черновский А. К. Судебная психология: парадигма современного развития. – *Рукопись.*

Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук по специальности 19.00.06 – юридическая психология. – Национальная академия внутренних дел, Киев, 2016.

В диссертации представлено теоретико-практическое обобщение относительно парадигмы современного развития судебной психологии, которое конкретизируется в следующих проблемах: концептуальные основы судебной

психологии, нормативно-правовое обеспечение уголовного судопроизводства, психологическая структура судебной деятельности, функционально-психологическая характеристика осуществления уголовного судопроизводства, направления повышения эффективности психологического обеспечения судебной деятельности.

Сформулированы объект и предмет современной судебной психологии как прикладной науки, которая изучает закономерности человеческой психики, проявляющиеся в процессуальной деятельности личности – участника юрисдикционного процесса, а также разрабатывает на основании процессуального законодательства психологические методы, обеспечивающие оптимальное достижение задач правосудия. Определены основные и частные задачи судебной психологи, сущность которых представлена познанием особенностей судебной деятельности и личности субъектов судопроизводства с позиций психологической науки с целью формулирования научно обоснованных рекомендаций по ее оптимизации. Ее частные задачи: выявление психических свойств, необходимых для осуществления процессуальных функций; изучение личности правонарушителей и других участников судебного производства; выявление закономерностей появления и развития дефектов социально-психологических свойств личности, способствующих совершению уголовных правонарушений; изучение содержания и процесса формирования правосознания и его отклонений; гуманизация и индивидуализация наказания; перевоспитание и исправление лиц, совершивших правонарушения.

Предложен механизм нивелирования воздействия недопустимых доказательств на формирование внутреннего убеждения судьи, заключающийся во введении отдельной стадии судебного рассмотрения дела – проверочного производства. Приведена классификация недостатков отечественной системы досудебного расследования, а именно: когнитивная предубежденность как влияние предыдущего опыта и ожиданий; вероятностные ошибки, имеющие место из-за доминирования интуиции над логикой; организационные ловушки, порождаемые доступностью, контекстированием и недостаточной репрезентативностью информации.

Экспериментально обоснована психограмма судьи с критериальными значениями следующих показателей: свойства темперамента; особенности личности; интеллектуальные способности; подверженность психоэмоциональному напряжению; коммуникативные и организаторские способности. Освещено понятие морально-психологической подготовки судей, ее основные задачи и мероприятия. Определены основные направления деятельности практического психолога в органах суда, а именно: сопровождение адаптации вновь назначенных сотрудников; консультирование и непосредственное участие в морально-психологическом обеспечении судебного процесса; проведение занятий в системе служебной подготовки; изучение социально-психологического климата и разработка соответствующих рекомендаций; психологическое консультирование сотрудников; разработка

рекомендаций относительно применения оптимальной тактики психологического воздействия на объекты профессионального интереса; изучение особенностей личности и составление психологических портретов участников уголовного производства; непосредственное участие в расследовании обстоятельств чрезвычайных происшествий среди личного состава судебных органов и др.

Доказано, что современное состояние организации процесса обучения и адаптации к должности судьи характеризуется игнорированием психологической составляющей профессиональной деятельности, вследствие чего молодым судьям приходится самостоятельно, как правило, методом проб и ошибок, приобретать опыт эффективной коммуникации с субъектами и объектами судебного рассмотрения уголовных дел.

Усовершенствовано представление о месте судебной психологии в структуре современной юридической психологии как направления психологии юрисдикционного процесса; аналитические подходы относительно международной практики нормативно-правового обеспечения уголовного судопроизводства; критерии правдивости утверждений подсудимого; сущность, этапы и особенности информационно-поискового и обвинительного методов допроса.

Получили дальнейшее развитие: историографические основания становления нормативно-правовых основ уголовного судопроизводства в Украине; концептуальное видение принципа верховенства права и основных подходов к его толкованию; концепция психологического обеспечения судейской деятельности и процедура профессионального психологического отбора кандидатов на должность судьи; понимание сущности судебно-психологической экспертизы, ее объекта и предмета.

Ключевые слова: судебная психология, уголовное судопроизводство, судебная деятельность, психологические методы, внутреннее убеждение, психограмма судьи, морально-психологическая подготовка.

SUMMARY

Chernovsky O. K. Forensic Psychology: the paradigm of modern development. – Manuscript.

The thesis for the degree of Doctor of Legal, specialty 19.00.06 – Legal Psychology. – The National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2016.

The thesis gives theoretical and practical generalization regarding the paradigm of modern development of forensic psychology specified in the following fields: forensic psychology conceptual bases, regulatory support of criminal justice, psychological structure of judicial activity, functional and psychological characteristics of criminal justice implementation, ways of efficiency increasing of psychological support to judicial activities.

The author formulated object and subject of modern forensic psychology as an applied science that studies human psyche laws, manifested in procedural activities of

persons – who are parts of legal process, and develops on the basis of procedural legislation specific psychological methods that ensure optimum achievement of the justice objectives. Defined main and private tasks of forensic psychology, the essence of which is represented by the knowledge of the features of judicial activity and individual subjects in terms of psychological science. Proposed mechanism of leveling inadmissible evidence influence on internal judge conviction. National classification system of pretrial investigation shortcomings is given.

Experimentally proved judge psychogram with criterial values; highlighted the concept of moral and psychological training of judges, its main tasks and activities; defined main directions of practical psychologist activity in court.

Keywords: forensic psychology, criminal justice, judicial activism, psychological methods, internal beliefs, judge psychogram, the moral and psychological training.